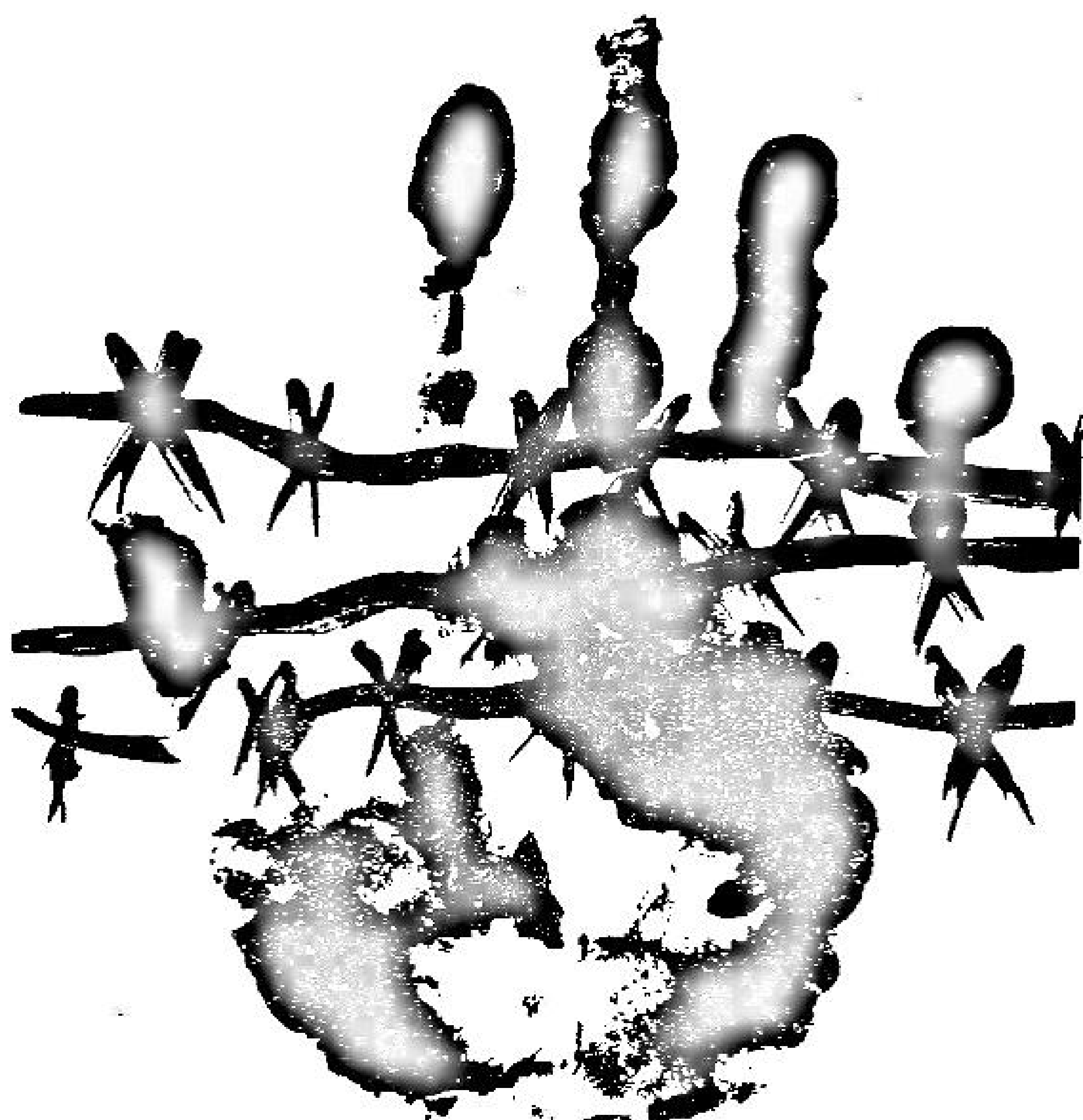
DUŠAN PARAVAC

(Hronika o austrougarskom logoru interniraca
u Doboju 1915—1917. godine)

DOBOJ, 1970.

BIBLIOTEKA
PRILOZI ISTORIJI DOBOJSKOG KRAJA

Sveska 1.

Urednik

FERID ĆEHIĆ

Naslovna i treća strana:
IVO VOJVODIĆ, akademski slikar

Umjetničke ilustracije:
DRAGO HANDANOVIĆ

Izdavač

NOVINSKA I RADIO-DIFUZNA USTANOVA
»GLAS KOMUNA« DOBOJ

VLADO ŠEGRT

Umjesto predgovora

Svako evociranje uspomena na događaje koji su iz nas, svako oživljavanje sjećanja na ona vremena u ko jima su naši ljudi preživljavali strahote okupatorsk vladavine, ima svoje i moralno i političko značenje Otuda i poduhvat Dušana Paravca da nas vrati u jedn minulo doba, u doba teškog stanja i stradanja bosan sko-hercegovačkih pograničnih seljaka, da napravi hro niku o logoru interniraca u Doboju 1915—1917. godine svakako je koristan i plemenit pokušaj. Dobojski logo smrti, sa svim svojim strahotama, sa svim onim što s u njemu dešavalo, sa ljudima koji su na različite nači ne doživljavali okupatorska zlodjela, u kome su paćen žene i djeca, u kome su hiljade njih izgubili svoje ži vote, predstavlja tragičan ali u isto vrijeme i slavan dje lić naše istorije.

Kao dječak proveo sam u dobojskom logoru nekoliko mjeseci 1915. godine. To je bio moj prvi susret sa strahotama okupatorskog režima. Nečovječno postupanje sa zatvorenicima trajalo je od osnivanja pa sve do likvidacije logora. U logoru je nad svima visila smrt i svaki nastupajući dan nosio je nove žrtve. Nesrećni i nedužni ljudi, žene i djeca nisu ni sahranjivani kako to priliči čovjeku već su bacani u ogromne rupčage i slagani kao cjepanice jedni na druge, a potom zasipani zemljom. U tim bezimenim jamama nestale su hiljade rodoljuba iz Višegrada, Čajniča, Foče, Sarajeva, Gacka, Bileće, Trebinja i drugih mjesta.

Iako je to bilo prije više od pola stoljeća, ipak u mome sjećanju žive uspomene na patriotsko držanje zatvorenika, na junački otpor i stoičko podnošenje svih patnji. Isto tako, žive uspomene i na patriotsko i saosjećajno držanje naroda Doboja i okolnih sela prema zatvorenicima u logoru. To se najljudskije ispoljavalo unošenjem hrane, odjeće, duvana i cigareta za logoraše, u stalnom interesovanju za njihovu sudbinu, pri čemu su se mnogi izlagali opasnostima od okupatorskih represalija.

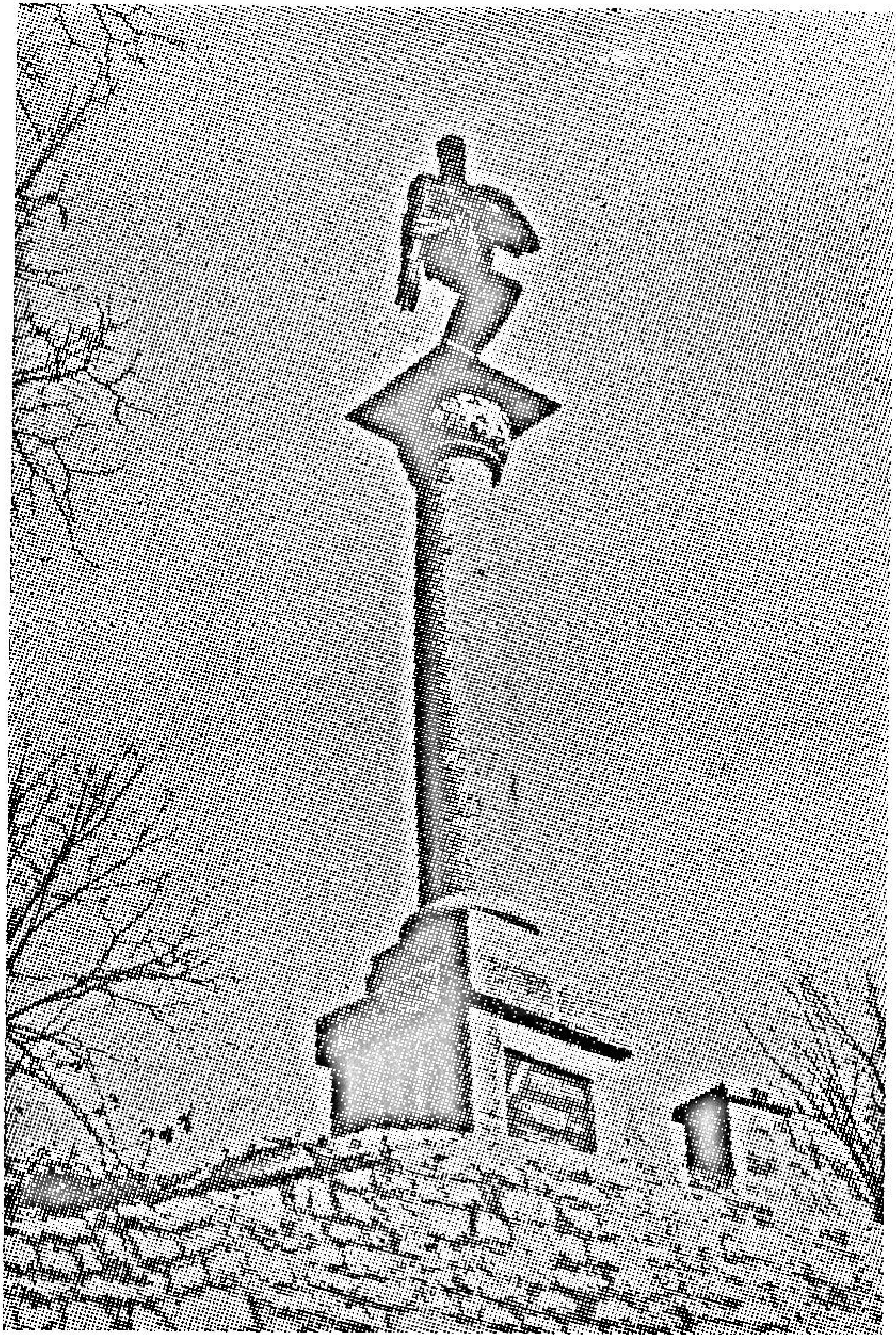
Logor je bio smješten u štalama koje su austro-ugarski vojnici podigli za smještaj konja. Te barake nisu imale poda, tako da su zatvorenici bili izloženi zarazi i svim drugim nevoljama. Niko o tome nije vodio računa pa su mnogi logoraši umirali od tuberkuloze i drugih zaraznih bolesti.

Plemenito je, prema tome, nastojanje autora da hronikom o dobojskom logoru oživi djelić narodne patnje.

Najmasovnije ljudsko umiranje

U doskorašnjem centru, a danas već starom dijelu Doboja, na maloj humci koja dominira tim dijelom varoši, visoko se izdiže impozantan granitni spomenik-obelisk. Ispod njegovog masivnog i širokog postolja je velika grobnica u čijoj vječnoj tami počivaju posmrtni ostaci nekoliko hiljada ljudi — nevinih žrtava austro-ugarske tiranije. To je do sada jedini materijalni spomenik jednoj ljudskoj tragediji, strašnoj fizičkoj i duševnoj torturi nad preko četrdeset i pet hiljada ljudi — staraca, žena i djece iz jugoistočnih dijelova Bosne i Hercegovine, koje austrijske okupatorske vlasti, u predvečerje svoga kraha, 1915—1917. godine, deportovaše u logor smrti u Doboj.

I literate, hroničari i reporteri u generaciji poslije prvog svjetskog rata učiniše neoprostiv propust što za širu javnost do sada ne dadoše pisani epos o ovoj dobojskoj narodnoj patnji, jednom od tri najmasovnija kolektivna ljudska umiranja u našoj zemlji u doba balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. O tome ćemo pročitati jedino nešto u »Crnoj knjizi« dra Vladimira Ćorovića (Sarajevo, 1920) i inmemorijalnom spisu — »Spomenici 1915. do 1916.« koju je 1938. godine izdala Srpsko-pravoslavna crkvena opština u Doboju povodom izgradnje spomen-kosturnice. U »Spomenici«, pored dirljivih pieteta, nalaze se i fragmentarne bilješke o strahotama u logoru. Ipak, i sve to — i Spomen-kosturnica

Obelisk spomen-kosturnice žrtvama austro-ugarske internacije u Doboju podignut 1938.

i »Spomenica« — predstavlja samo jednu i to »zadocnjelu nacionalnu suzu koja je pošla da kane« — kako je to 1938. godine rekao jedan sarajevski kulturni radnik u poruci zahvalnosti Dobojlijama za napore oko podizanja spomenika.

Čak i mnogim Dobojlijama do sada je ostalo nepoznato da je njihovo tle u jednom teškom vremenu, prije pet i po decenija, bilo najveća nekropola nevinih žrtava i da se u unutrašnjosti male humke nalaze posmrtni ostaci preko osam hiljada života koji se pogasiše mučenjem, glađu, pod vješalima i ostalim sredstvima uništenja, zasnovanim na famoznom austro-ugarskom načelu »divide et impera« (zavadi pa vladaj).

U ovom logoru smrti nestale su hiljade nedužnih žrtava

U »Spomenici« nalazimo potresne riječi o logoru i pijetete žrtvama iz pera nekoliko poznatih kulturnih radnika i publicista u vremenu između dva svjetska rata.

Pod naslovom »Dobojska grobnica«, poznati sarajevski književnik, pokojni Borivoje Jevtić, pored ostalog, piše:

> »U toku rata znamo za tri velike narodne patnje: onu u Albaniji, koja već dobija oblike jedne umjetničke epopeje, onu u Aradu, zajedničku Srbima iz Bosne i Srbije (poslije pokolja u Mačvi), koja gotovo nije načeta ni običnim bilješkama jednog dnevnika; i onu, najzad, u Doboju, koja je najćutljivija, iako svirepija od aradske... U dobojskom slučaju, u cjelini je ostvaren program austrougarske vlade koji je ona u početku rata stavila se-

bi u zadatak: jednom zauvijek skršiti otpor srp skog plemena, ubiti za sva vremena svako nacio nalno osjećanje njegovo ...«.

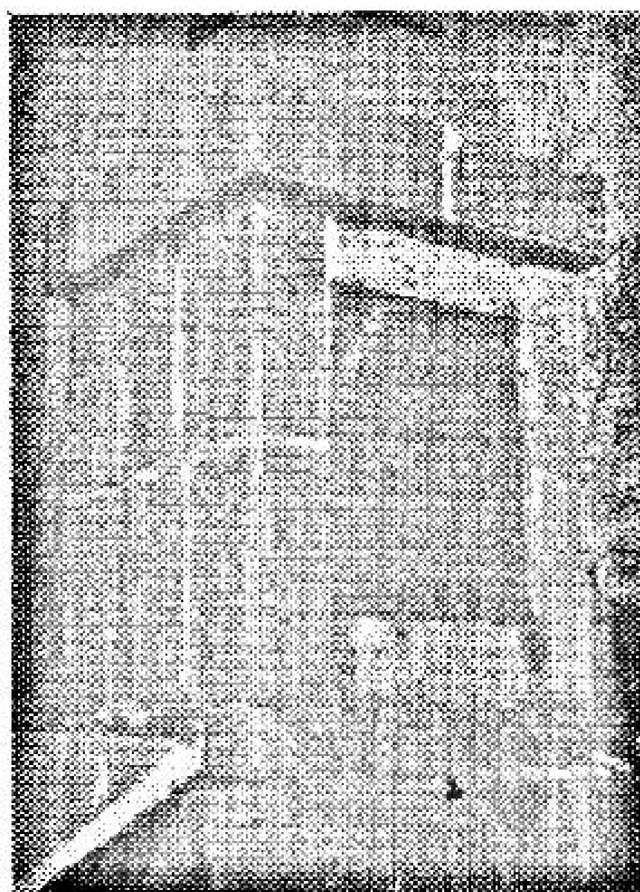

Jovo S. Drakulić Boban

U uvodnom napisu »Spomenice«, njen glavni urednik, inače istaknuti kulturni radnik Doboja između dva rata, danas advokat, Jovo S. Drakulić Boban, koji je bio glavni organizator obimnog i odgovornog posla na pisanju »Spomenice«, nagovještava čitaocima o besprimjerim strahotama koje je sijala »austrougarska silina«.

»U zimu 1915. godine — piše Drakulić — progoni srpskog i ostalog slobodoljubivog svijeta u Bosni i Hercegovini, naročito u njenim pograničnim krajevima, bili su po svojoj nečovječnosti i užasnoj nakani najobimniji, najgori, najstrahovitiji. U te sumorne mrzle dane dovedeno je u Doboj, u ropstvo, hiljade ljudi, žena i djece. I svi pobacani u zagađene barake, nekadašnje konjske štale. Tu nastaju najjezovitija i najnečovječnija mučenja. Hiljade leševa razbacano je po dobojskim humkama ... Dobojska tragedija je po svojim mnogobrojnim žrtvama, po nevinoj krvi koja je usahla, po svojoj jezovitosti, po cilju kome je prinesena — naš najveći narodni žrtvenik za slobodu ... A naš Doboj, gdje ostaviše svoje kosti junaci i pregaoci, tamo na ušću Usore i Spreče u rijeku Bosnu, posta naša najsumornija kosturnica ...«.

U »Spomenici« takođe nalazimo i nekoliko dirljivih literarnih priloga:

Granitno postolje Spomen-kosturnice na kome su uklesani ovi stihovi Vojislava J. Ilića:

**»Po svetim poljima otadžbine moje
Mnoge svete humke rasturene stoje
Grob do groba leži i svjedoči javno
da ginusmo slavno . . .«**

»Škripe lagerska kola . . . dječica su poredana uzduž i poprijeko, pa se starac boji da koje ne izgubi. Na groblju čeka razgrnuto njedro majke zemlje. Velika, zajednička raka među hiljade svježih grobova. Sveštenik opojava i polijeva vinom vlažnu žutu ilovaču. Čiča lagano skida jedno po jedno djetešce, reda ih po mokroj raci, tetošeći ih i milujući kao majka . . . Začuđeno i bolno gledaju oči gladne, napaćene dječice. I kao da pitaju. Starac oklijeva da ih prekrije zemljom, kao da čeka, da mećava od svojih divnih zvjezdica otka bijeli pokrov nevinim žrtvama.«

Iz »Sjećanja« Julke Srdić-Popović, Beograd)

Ili:

». . . A dojku stišće gladno čedo jače,
Naponom zadnjih sila mati dade
Zadnju kap mleka čedu koje plače —
I sena smrti po njoj tiho pade . . .«.

(Isaije Mitrović: »Tabor u Doboju«)

* * *

Koristeći se podacima iz »Spomenice« i kazivanjima nekolicine interniraca, činimo pokušaj da damo ma-

Kratkotrajna radost

Iznenadni prodor srpske i crnogorske vojske preko istočne Bosne — fočanskog, čajničkog, goraždanskog i rogatičkog sreza — na domak Sarajeva, izazvao je buru oduševljenja u narodu. Misao o slobodi, koju su guslari u ovim kršnim krajevima vijekovima budili, sada je bila tako blizu svojoj stvarnosti. Starci, žene i djeca čiji su zdravi i snažni ukućani, mnogo prije ovog radosnog trenutka regrutovani u austrijsku vojsku ili su interni rani, pa tamo izginuli ili pomrli, dočekali su oslobodioce u zagrljaj sa suzama radosti i poklicima, kao da su tu, u prašnjavim kolonama drage vojske i njihovi sinovi i očevi. Ali, ta radost ne potraja dugo, svega nekoliko nedjelja ,i nova ratna taktika okrenu oslobodioce nazad, prema Drini i Srbiji. Iznenađen, zahvaćen panikom i strahotom od najezde i odmazde okupatora iz pravca Sarajeva, dokle je bio potisnut, bosanski svijet na brzinu je kupio najnužniju pokretnu imovinu i krenuo za vojskom. Izmučene od gladi, puta, gole i bose jer su usput napustili i ono što su bili ponijeli, izbjeglice su s onu stranu Drine prihvaćene u srpskim domovima oko Čačka i Užica. Tu se ubrzo od izbjeglica — mladića između 16 i 17 godina — formira dobrovoljački odred u sastavu srpske vojske, koji već nekoliko dana kasnije, u prvim borbama, gine na bugarskoj granici.

Tako je još više splasnula nada izbjeglica u skori povratak na svoja ognjišta, u Bosnu, da bi se ubrzo gotovo i sasvim ugasila, jer je srpska vojska pod pritiskom Potjorekove i Makenzenove ofanzive otpočela definitivno da odstupa u pravcu mora. Sa vojskom su kre-

nule i desetine hiljada izbjeglica iz Bosne i Srbije. Beskrajna kolona izbjeglica svakodnevno se smanjivala. Pored puta ostajali su mrtvi i iznemogli starci i djeca. Uz njih su ostajali i njihovi najbliži, jer se majka nije mogla da rastane od djeteta, unuk od djeda, brat od sestre. Taj strašni put vodio je do Jadranskog mora.

Dobojska čaršija s početka 20. vijeka

Umjesto kućama — u logor

Tek što su stigli na obalu Jadrana, u trenucima predaha i iščekivanja odluke o daljem pravcu kretanja, od austrijskih vlasti iz okupiranih krajeva stiže naređenje da se sve izbjeglice iz Bosne i Hercegovine imaju javiti okupatorskim vojnim vlastima »radi povratka kućama«.

I, dok se među izbjeglicama vršio popis za povratak, praćen koliko radošću što će ponovo prekoračiti pragove svojih domova, makar i opustjelih, toliko i sumnjom u iskrenost okupatora, dotle su u sjevernom dijelu Bosne, u Doboju, stotine kilometara daleko od njhovih krajeva, izvlačeni iz baraka i bacani u rijeku Bosnu posljednji vojnički konji, oboljeli i pokrepali od sakagije. Tu, na zagađenim drvenim barakama punim đubreta, za koji dan će biti otvorena vrata prvom transportu sirotinje, prevarene i odvojene od svoje vojske na morskoj obali. A samo nekoliko dana kasnije, neki austrijski diplomata, da bi pred svjetskom javnošću prikrio prave namjere unutrašnje politike svoje vlade i reklamirao njene civilizatorske napore za zbrinjavanje porobljenih naroda, izjavio je u Hagu: »Valja imati u vidu, da su stanovnici, povlačeći se za neprijateljem u odstupanju, bježali preko crnogorskih i albanskih planina, pa su ih austrijske trupe onako izgladnjele i iscrpljene vratile njihovim kućama!«.

Inostrana javnost bi brzo prekinula zabludu u koju ih je dovela izjava ovog diplomate, da se nekim sluča-

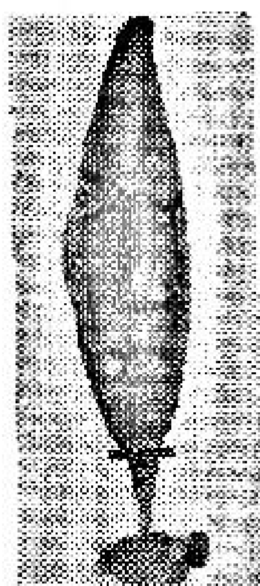
jem mogla upoznati sa tekstom jedne tajne naredbe austrougarske vrhovne komande koja je u to vrijeme bila upućena zapovjedniku logora u Doboju.

— Sa interniroima postupati bez intervencije suca, na osnovu nužne ratne odbrane, prema vojničkoj komandantskoj moći...

Zahvaljujući ovakvoj zapovijesti i uopšte konfidentskom sistemu okupatora, njegovom smišljenom planu za uništenje jedne nacije, godinu-dvije kasnije bilo je moguće iz Sarajeva u Beč uputiti i ovakvu poruku. »Kako je naređenje vojne komande nalagalo najstroži i najdrakonskiji postupak sa ovim interniroima, učinjeno je sve što se moglo, da se što prije i što više interniraca uništi...!«.

Pa i sve ostalo stanovništvo u okupiranim pokrajinama, ono prividno slobodno, van logora, samo ako su se u njemu budila nacionalna osjećanja i želja za oslobođenjem, bilo je proglašeno neprijateljskim. Za njega je važio onaj famozni termin iz tog vremena — »Foglfraj«, to jest slobodan kao ptica, i mogao ga je ubiti ko je htio.

U takvim okolnostima započeo je život u dobojskom logoru desetine hiljada interniraca.

Svirepi pratioci

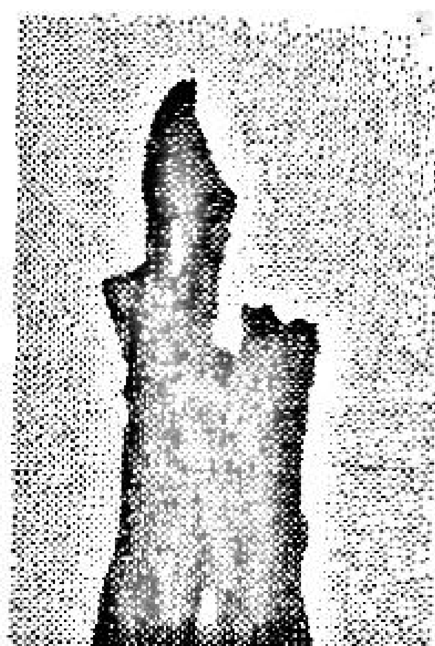
Prvi transport sa oko osam stotina interniraca stigao je u Doboj sedmog decembra 1915. godine. Gonjeni do Ustiprače pješice kao stoka, ljudi su usput padali i tiho umirali, ili bi ih naoružani i okrutni gonitelji dotukli kundacima.

Iz tužne i stravične povorke, koja se sporo kretala blatnjavim putevima, daleko se čuo bolan vapaj majki koje nisu imale čime da hrane djecu pa su ona umirala na njihove oči i ostajala pored puta, u kanalima i šumarcima. Sa lelekom majki miješale su se psovke i udarci kundaka bahatih sprovodnika, koji su imali naređenje da pobiju sve što ne može da se kreće.

Na tom dijelu puta dogodio se jednoga dana i ovaj rijedak prizor: stražari, Mađari, povezali su u lance šesnaest staraca, žena i djece i postavili ih u polukrug, a zatim ih na očigled ostale mase interniraca, uz smijeh i pjesmu počeli gađati iz pušaka ali pažljivo da bi ih samo ranili. Nastao je strašan vrisak i pometnja. Nemogavši izdržati takav prizor, iz mase su se izdvojili zarobljeni vojnici, Dalmatinci, sukobili se sa stražarima i izginuli zajedno sa vezanim ljudima. Njihove leševe ubice su nogama i kundacima gurnuli u potok pored puta, i uperenim puškama prisilili rasplakane starce, žene i djecu da u grčenju od bola za ubijenim nastave put.

U Ustiprači su naprosto pobacani kao drva u otvorene vagone, i bez hrane i zaštite od ljute decembarske hladnoće otpremljeni prema Doboju. Glad, snijeg, vjetar i kiša, a uz to i batinanje bili su u svakom trenutku

prisutni kao pratioci tokom višednevnog putovanja. Niko nije smio ni pomisliti da bi za trenutak izašao iz vagona, jer bi sigurno ostao pored kolosijeka, u snijegu, ubijen metkom ili kundacima. Na glas protesta ili vapaja, koji bi se spontano ili instiktivno začuo iz vagona, sprovodnici bi kao gladne zvijeri uskakali unutra i odreda nemilosrdno gazili nogama i razbijali glave puščanim cijevima.

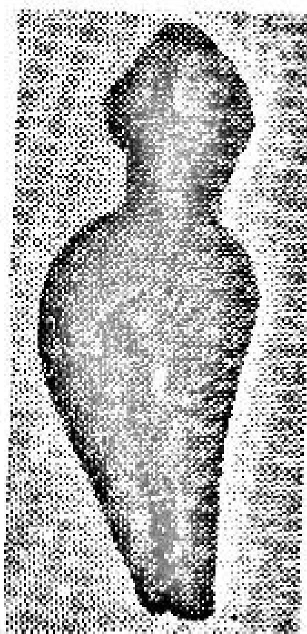
Dobojski „pferdešpital"

U Doboju je te mučenike čekala još veća tortura, organizovana i sprovođena sistematski u smislu naređenja najviših vojnih vlasti. Strpani su u drvene zagađene štale, koje su se zajedničkim imenom zvale »pferdešpital« i služile kao bolnica za vojne konje. »Pferdešpital« je bio smješten na desnoj obali rijeke Bosne, na ušću rijeke Spreče u Bosnu, kilometar i po od grada, pored sadašnje željezničke stanice Doboj Novi. Stariji ljudi iz okolnih sela Lipac, Pridjel, Stanić Rijeka i Kostajnica i sada se živo sjećaju događaja iz toga vremena.

— Svakodnevno smo morali od svoje stoke odvajati breme sijena i nositi u logor konjima — sjeća se Aleksa Jorgić iz Kostajnice. — Ili bi se vojnici sami posluživali otimajući stočnu hranu po selima, a u ljetne dane vojnici su puštali konje po pašnjacima, po pšenici i kukuruzu, ne plašeći se vlasnika imovine, niti bi se neko od nas smio usuditi da te napasnike, makar i sa najblažim riječima, upozori na štetu koja nam se pričinjava. Malo je njiva bilo u te dvije godine koje su stanovnicima Lipca, Pridjela i Kostajnice donijele rod.

Kada je i posljednji mrtav konj otplovio Bosnom, seljaci su odahnuli. Za njih je to bio znak da se bliži početak kraja jednoj teškoj sudaniji. Bio je to zaista početak nestajanja jednog civilizovanog inkvizitorstva, ali je svijet oko Doboja trebalo odozgo sa brda još pune dvije godine da posmatra užasne prizore koji su se smjenjivali na obalama rijeka.

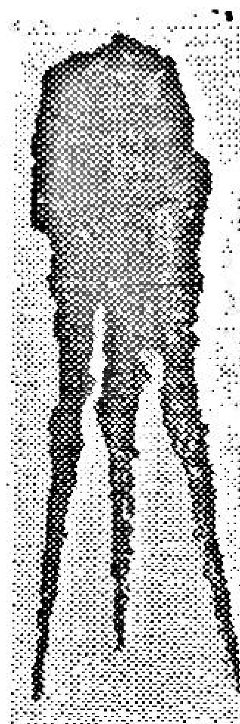
Manijaci i primitivci

Život ljudi u štalama otpočeo je bez ikakvog reda. Nepisana pravila života stvarali su čuvari, spontano onako kako bi to najbolje odgovaralo njihovim prohtjevima za lično iživljavanje u tuđim mukama. Stražari su bili mahom invalidi ili neborci, manijaci i primitivci već dotle ogrezli u krvi, mučenjima i pljački. Njima je ovo roblje dobro došlo da bi nad njim kalili gnjev zbog osjećaja vlastitih fizičkih i mentalnih slabosti koji ih izbaciše iz redova gdje se traži puna ljudska i vojnička revnost, i baciše među goloruki i ubogi svijet da njim vladaju.

Za prvim transportom stigao je odmah drugi, treći, četvrti. Devet dugačkih štala paralelno postavljenih na riječnoj obali, progutalo je prve hiljade već dotle izmučenih ljudi, hiljade robova, ali ne onih koji su tu dovedeni da rade, da zidaju gradove, već da umiru kao žrtve genocida. U prvo vrijeme iz štala niko nije mogao izviriti napolje, osim onih najsnažnijih koji su dva puta dnevno odlazili do željezničke stanice, kilometar i po daleko, da bi za cijeli logor donijeli hranu. A ta hrana od prvog do posljednjeg dana zatočeništva, od kraja 1915. do početka 1917. godine nije bila ništa drugo osim nekakve suve trave u obliku vodene kaše, bez ukusa i mirisa, sa malim parčetom tvrdog zobenog hljeba, koji je jedna osoba dobijala jednom u pet dana.

Malo je ko u početku znao gdje se nalazi, a još je manji bio broj onih koji su pomišljali da će, nakon nekoliko nedjelja ili mjeseci provedenih na ovom đubrištu, od njih nekholiko stotina i hiljada postati male

humke po okolnim brdima. A oni koji prežive biće zatim otpremljeni i rasijani po drugim logorima, negdje u Mađarskoj, da bi ih tu, u Doboju, naslijedile hiljade drugih staraca, žena i djece iz istočne Bosne, iz Hercegovine i Srbije. Tek nakon izvjesnog vremena, kada su se uvjerili da im uprava logora ne obezbjeđuje ni najelementarnije higijenske uslove, da će i dalje ležati u jaslama i na đubretu, a pogotovo onda kada su otpočele prve mjere fizičke torture u barakama, a zatim pljačka lične imovine i silovanje žena, ljudima je postalo jasno da su prevareni, da nisu na putu ka svom zavičaju, već na putu smrti do koje ih prate neslućene patnje. Glasni razgovori među ljudima postajali su sve tiši, a strah od većih patnji i smrti, od onoga što će biti sutra, i skriveni revolt i gnušanje na sve i zbog svega, prerastali su u rezignaciju, u prisilnu ravnodušnost. Pored unuka umirao je djed, pored majke dijete, pored djeteta majka, sestra pored brata. Za mnoge je osjećaj da se smrt približava izazivao neku neiskazanu, intimnu radost kao da poslije dolazi sloboda i sreća.

Za mjesec dana — šest stotina mrtvih

Dva brata Bosanca ležali su jedan pored drugog. Jedan se zvao Miloš, a drugi Đorđe. Rodom su iz sela Osovo kod Rogatice. Od gladi i bolesti bili su gotovo sasvim zanijemili i iznemogli.

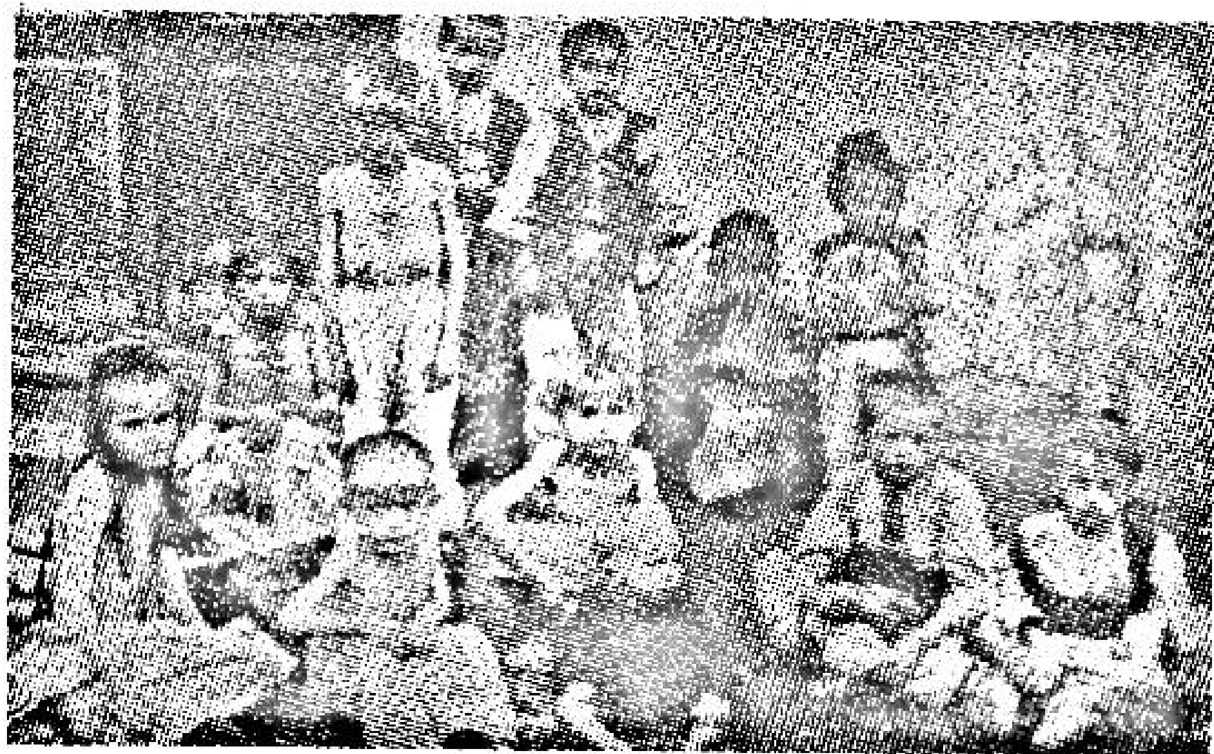
— Brate, brate, javi se! — dozivao je Miloš poluglasno, vidjevši da se brat cijeli dan ne miče. Brat se nije odazvao. Onda ga je Miloš dotakao nogom da vidi da li će reagovati. I opet ništa.

— Sretnik, svršio sa patnjama — prošaputao je Miloš, a zatim i on umro.

U početku je umiralo do dvadeset lica dnevno, a kasnije, kada su u zagađenim barakama zavladale zarazne bolesti, i do stotine. Najveći mortalitet zabilježen je u aprilu 1916. godine, kada je umrlo šest stotina četrdeset i troje djece. Tih dana je jedna majka ostala bez sedmoro sitne djece. Kada je umrlo sedmo dijete, žena je iščupala svu kosu i zatim poludjela. Bio je to jeziv prizor: majka je skakala po živim ljudima oblivena krvlju i pjenom, izvaljivala vrata i nasrtala na stražare koji su je kundacima obarali i ubacivali u štalu. U jednom momentu, kada je ponovo svom snagom udarila u vrata, pala je i nakon nekoliko trzaja prestala da diše.

Ljekari, koje je uprava logora pozivala iz usorske vojne bolnice da bi ustanovili koje sve zarazne bolesti haraju u štalama kako bi se oni, čuvari logora, mogli zaštititi, upozoravali su na sve veće posljedice od epidemije tifusa, dizenterije, kolere i drugih bolesti, i zahtijevali da se prilike u logoru poprave.

— Oboljele nisu liječili, niti je ma šta preduzimano da se higijenske i prehrambene prilike poprave — pričao je poslije doktor Josip Škarić iz Splita. Kada sam kao ljekar upozorio komandanta logora, nekog Mađara, majora, on je sarkastično odgovorio: »Da, pa šta ćemo. U istoriji se dešava da neke nacije nestaju, a druge se dižu ...«.

Samo u aprilu 1916. u logoru je umrlo preko 600 djece

— Taj jadnik i cinik — zaključuje doktor Škarić — koji mi je sve to izrekao nekim sadističkim podsmijehom i grubim zadovoljstvom, nije još tada ni slutio da će se iza ovih strašnih žrtava uskoro pojaviti moćna nacija ...

Sami sebi rake kopaju

Svakog dana, obično u sumrak, iz logora je kretala kolona interniraca-muškaraca, prema dobojskom i pridjelskom groblju da bi zajedno sa mještanima kopali nove rake za desetine novih žrtava, koje će sutra osvanuti u štalama smrti. Kakav sadizam: zar je bilo potrebno te žive kosture pokretati iz baraka i lomiti ih u putu do groblja kada su ionako na kopanju grobnica radili zdravi i snažni mještani. Ali, trebalo je pokazati tim nesrećnicima gdje će i oni, možda još sutra, položiti svoje kosti. Trebalo je da vlastitim rukama kopaju raku za sebe! I to je bio jedan od oblika umorstva ljudi u logoru, i mnogi su, tek što bi se vratili i spustili na ležaj, istog časa umirali, bez roptanja i trzaja, sasvim nečujno.

O tome nalazimo potresne opise u »Sjećanju na dobojske žrtve« jednog od njihovih očevidaca — Slavka Trninića, koji je u to vrijeme kao sveštenik služio u dobojskoj parohiji:

»Transporti učestaše. Internirci se smještaju u barake u kojim su dotle bili oboljeli konji. Onako iscrpljene od putovanja, smjestiše u nečiste i zaparložene barake iz kojih će malo koji iznijeti živu glavu. Od hrane, koja je bila najsličnija pomijama, ljudi počeše naglo poboljevati i umirati. Zaredaše tužne patnje. Kola za kolima, pretrpana mrtvacima, najprije u pojedinačnim sanducima, a poslije u velikim espapskim sanducima, prolazila su dobojskim ulicama, a iza sebe ostavljala krvav trag koji je izazivao zgražanje.

Dobojsko groblje pređe granice svoje ograde. Počeše se kopati dugi zajednički grobovi. Danima sam do neko doba noći čekao na mjesečini dok iznemogle ruke grobara i interniraca iskopaju bar toliku raku da ove mučenike što ih dovezošmo možemo zasuti bar pola metra zemljom kako ih šumske zvijeri ne bi noću mogle iskopati. Jeziva je bila slika ovih dugačkih grobova. U njih polagasmo mrtvaca do mrtvaca, a ispod njihovih lakata i nogu nevinu sitnu djecu. Ove mučenike iznosiše iz kola internirci i zarobljeni vojnici, iscrpljeni i ogoljeli, posrćući pod teškim teretom na skliskom terenu, po kome će i njih za dan-dva pod istim prilikama nositi u ove stravične grobnice...

Kada je dobojsko groblje postalo pretrpano svježim humkama, zasnovano je novo groblje u selu Pridjel.

Odoh nekoliko puta da opojem i sahranim i one što će ih zakopati u ovom groblju. Uđoh u mrtvačnicu koja je bila prije nekog vremena sala za prosekturu konja. U odaji grozna slika. Čovjek do čovjeka smješteni u raznim položajima. Nekome glava okrenuta dolje, nekome gore; otvorenih usta, raširenih ruku i nogu ležahu bez ikakvog poretka. To su bili blijedi kosturi nekadašnjih naših kršnih gorštaka...

...Pratim jednom dva čamca mrtvaca na pridjelsko groblje. Čamci do vrha puni. Pored mene je neka tužna žena. Izbezumljena zakorači da skoči u rijeku Bosnu, jedva je zadržasmo. Kada se prebacismo na drugu stranu, ona zacvili još tužnije: 'Što me ne pustiše da što prije svršim sa životom. Za koga da živim, roditelji mi pomriješe, muž mi pogibe, a evo sahranih i petoro drage dječice'...«.

Jedan od posljednjih

Bježeći ispred okupatorske čizme, koja je gazila iz pravca Drine prema Crnoj Gori, šezdesetpetogodišnji penzioner iz sela Luk kod Čajniča — Lazar Nešović je, sa svojom majkom Mitrom, sestrom Nedom i braćom Milošem i Savom, stigao u jesen 1914. godine u mjesto Bohan, nedaleko od Žabljaka. Ali, prodor Austrijanaca bio je tako brz da su uskoro stigli i do Žabljaka i nekih drugih crnogorskih gradova.

Lazar Nešović

U Bohanu su, sjeća se Lazar Nešović, ostali do proljeća 1915. godine kada su im okupatorske vlasti saopštile da mogu da napuste Žabljak i vrate svojim kućama. To je, međutim, bio samo trik. Na Đurđevića Tari sačekali su ih do zuba naoružani okupatorski vojnici, uhapsili ih i zatvorili u štale. Sutradan su ih pod jakom stražom sproveli u Pljevlja. U ovom mjestu zadržali su se šest nedjelja, i za to vrijeme gonjeni su na prisilni rad. Oni koji su bili nemoćni za fizičke poslove stalno su se nalazili u kasarnama — zatvoreni.

— Glad nas je toliko iscrpila da smo se jedva kretali po sobama i po krugu kasarne — priča Lazar Ne-

šović. I dok smo mi gladovali, neprijatelj je svoje konje hranio kukuruzom. Na našu sreću, konjušnica se nalazila u neposrednoj blizini našeg logora. Kradomice smo odlazili u konjušnicu, iz jasala uzimali kukuruz i jeli ga halapljivo kao najljepšu poslasticu.

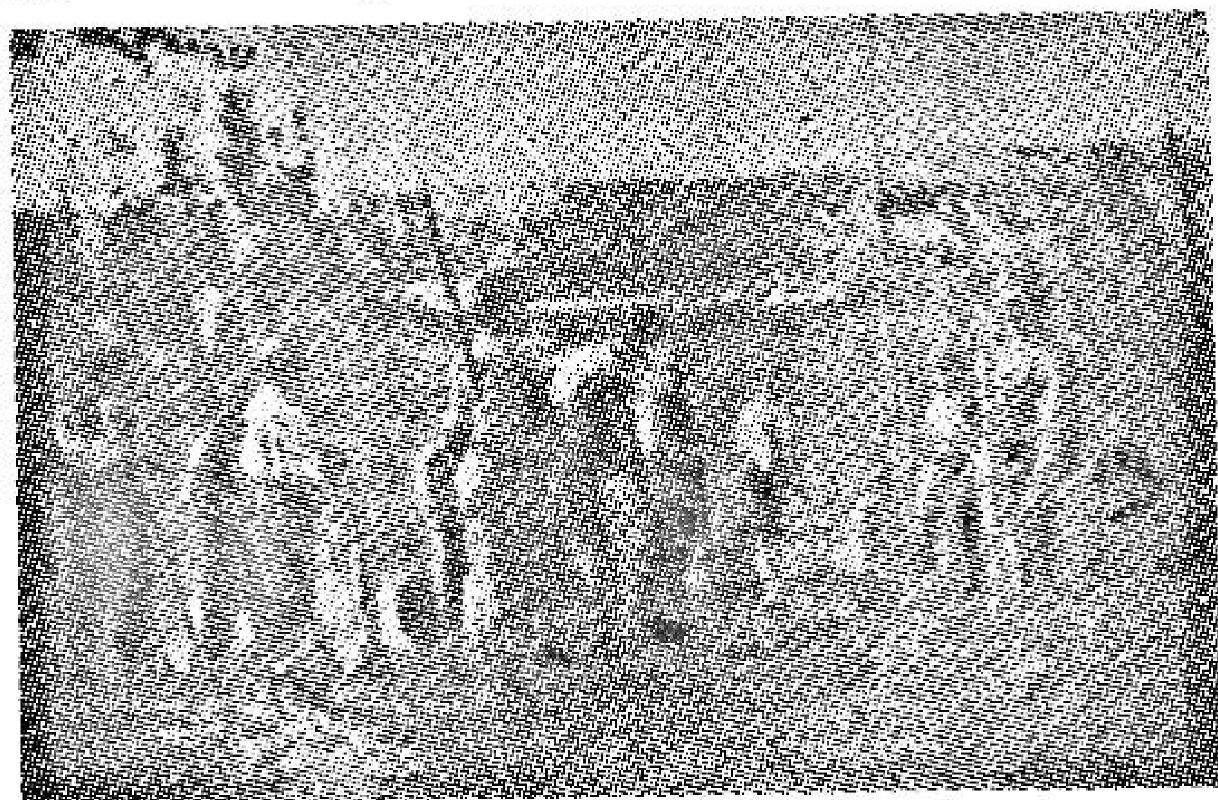
Poslije šest nedjelja protjerali su nas u Goražde. Bilo nas je oko stotinu i pedeset. Tamo gdje je danas benzinska pumpa, odnosno Ulica Maršala Tita, bio je logor ograđen bodljikavom žicom. U goraždanskom logoru takođe smo proveli šest nedjelja. Jednoga dana rečeno nam je da se spremimo za put. Niko nam nije kazao kuda idemo. Put od Goražda do Ustiprače u dužini od dvanaest kilometara smo prepješačili. Na Ustiprači su nas čekali otvoreni vagoni u koje su nas, kao stoku, potrpali. Ni tada nismo mogli doznati na koju ćemo stranu dalje. Kompozicija se, nakon dugog mukotrpnog i neizvjesnog putovanja, zaustavila — u Doboju. Istjerali su nas iz vagona i nakon komešanja ,galame, maltretiranja, krenuli smo pješice preko mosta na rijeci Bosni. Ubrzo smo s onu stranu rijeke ugledali drvene barake ograđene bodljikavom žicom. Sve nam je napokon postalo jasno.

Susret sa tadašnjim Dobojem bio je mučan. Zatočenici njegovog logora, kojima smo se i mi pridružili, izgledali su avetinjski. U barakama u kojima su »stanovali« nije bilo poda, već zemlja i konjsko đubre po kome je mililа razna gamad. Tu smo se, eto, i mi nastanili. Pošto smo bili umorni polegli smo po tom đubrištu kao snoplje i pospali. Kada smo se sutradan probudili, oko sebe smo ugledali stravičan prizor: svuda okolo ležali su mrtvaci, većinom žene i djeca. Zatvorenici koji su još mogli da se kreću kupili su ih i stavljali na konjska kola kao panjeve i nekuda odvozili. Ta strašna slika se ponavljala iz dana u dan, i s vremenom smo na sve to navikli pa su nam umiranje i ljudske patnje postali tako običan prizor.

Hrana je spravljana tako kao da se njome svinje hrane. Hljeb su nam često pravili od mekinja i krompirove oguljine. Čorbu smo najčešće dobijali od pokvarenog sira punog crvi.

Logorom nije harala samo glad, već i bolesti od kojih su u velikim mukama svakodnevno umirali djeca, žene i starci...

Mi smo imali sreću jer smo u dobojski logor dopremljeni među posljednjim njegovim zatočenicima, tako da smo i pored svih strahota, patnji i nedaća, uspjeli da preživimo, i nakon kapitulacije austrougarske se vratimo svojim kućama. Takve sreće, nažalost, nisu bili oni koji su prije nas sprovedeni u ovaj logor koji smo svi nazvali — logorom smrti.

Internirci pod stražom sami sebi kopaju rake

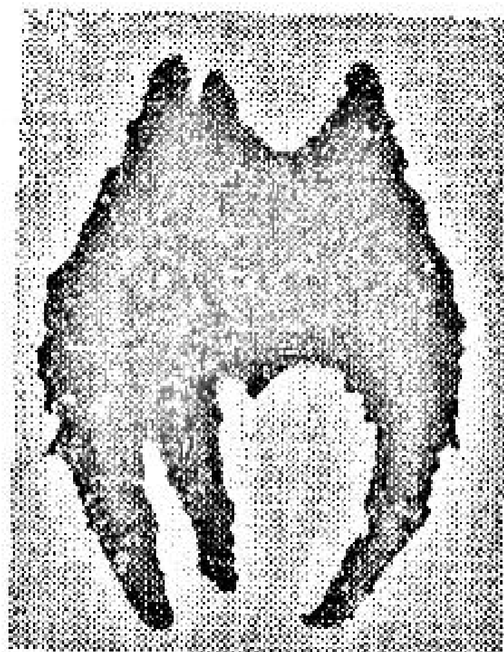
— Odakle da počnem? — pita se Milivoje Živanović, prvak Jugoslavenskog dramskom pozorišta u Beogradu.*) Sve je to tako daleko, ali istovremeno toliko blizu da su mi mnogi detalji strave još u svježem sjećanju. Išli smo pješice. Tjerali su nas kao stoku. Usput su mnogi ostali — u kanalima pomrli od gladi, smrznuti u snijegu... Od Skadra preko Herceg Novog, Mostara, Sarajeva... putovali smo prema Doboju. Ovdje nas je pregledala nekakva komisija i odmah smo smješteni na đubrište u barakama. Sjećam se, tu pored meine, umro je jedan znamenit čovjek, Andra Delini, upravnik pozorišta. Umrlo je još na stotine i hiljade takvih

u ovom dobojskom logoru smrti. Mnogi su umrli na moje oči i pokopani kao neljudi, po okolnim brdima u plitke zajedničke grobnice iz kojih je poslije curila krv, a psi bi razgrebali grobove i . . .

Nakon nekoliko mjeseci provedenih u logoru, Milivoje Živanović se, koristeći neke srećne okolnosti, izvukao iz tog pakla i pješice, sa još nekoliko dječaka, krenuo bos po snijegu prema Bosanskom Brodu.

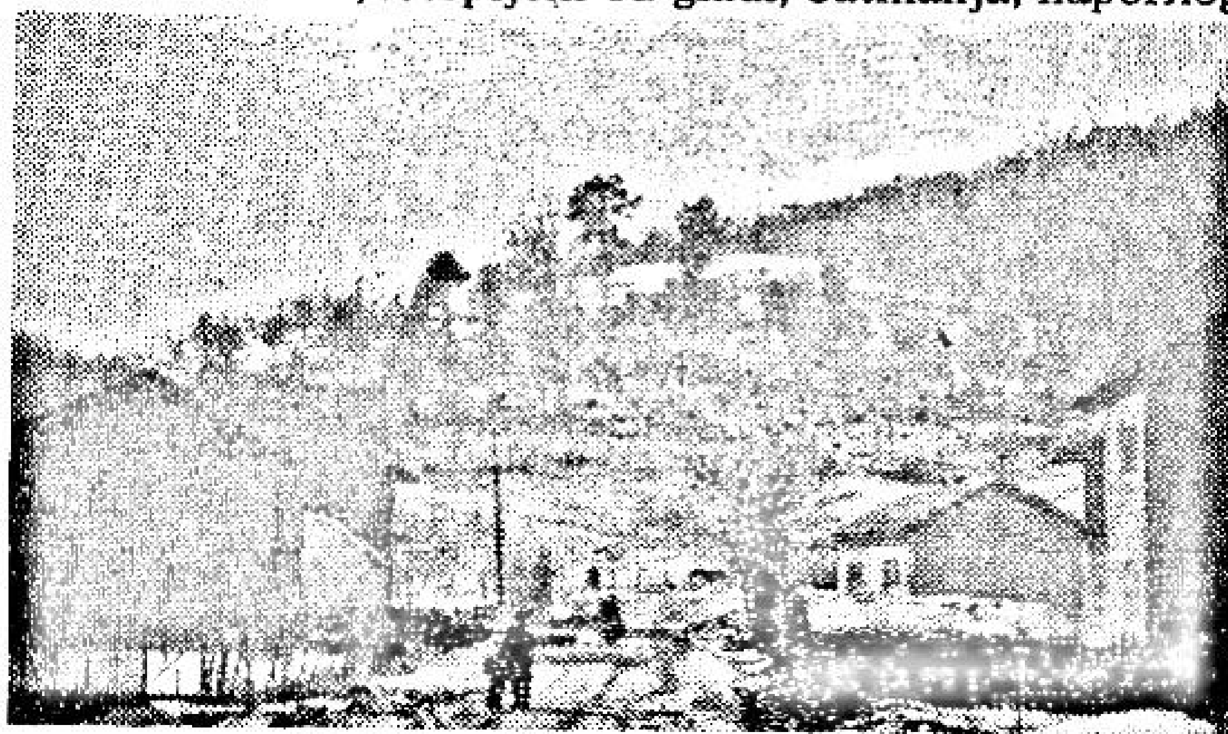
*) Iz razgovora za »Glas komuna« u Doboju u decembru 1964. godine.

Tekli su krvavi potoci

I Veljko Nikolić, penzionisani učitelj u Doboju, is pričao je neke potresne prizore, koji su se na očiglec građana smjenjivali u logoru i na ulicama.

— Nekoliko dana prije formiranja logora u Dobo ju — sjeća se Nikolić — kroz naš grad su prolazile ko lone interniraca — staraca, žena i djece, koje su austro ugarski vojnici sprovodili u zloglasni logor u Arad. Bil su to živi leševi, iscrpljeni od gladi, batinanja, napornog

Groblje u Barama, kod Doboja

pješačenja. A onda su te mučenike počeli zaustavljati u Doboju i zatvarati u konjske štale koje su se nalazile na desnoj obali rijeke Bosne, na prostoru između sadašnjeg novog i starog, porušenog mosta. Umiranje od gladi i zaraznih bolesti bilo je svakodnevna, masovna po-

java. Sjećam se, jednoga dana je kroz Doboj na kolima odvezeno na groblje u Barama oko sto leševa...

Dobojlije nisu mirno gledale na ovo masovno narodno stradanje. Mnoge porodice su spontano spremale hranu i na neki način je ubacivale u logor. Moj brat Vojo i ja smo se skoro svakoga dana prikradali do logora i kroz žicu ubacivali hranu. Često nam to nije uspijevalo, jer bi nas ugledali stražari pa smo morali bježati i tako sačuvati vlastitu glavu. Neke stražare smo uspjeli da podmitimo. Donosili smo im cigarete i oni bi se, dok mi ubacimo hranu, za trenutak izgubili među barakama...

Mile Damjanović, penzioner u Doboju, takođe je jedan od očevidaca ovog strašnog genocida.

— Jednoga dana 1915. godine, poslije jake kiše, Bosna se razlila po poljima i potopila barake u kojima su se nalazili internirci. Iz vode su virili samo krovovi. Zatočenike su evakuisali u obližnju šumu iznad kamenoloma, gdje su nekoliko dana kisli i zebli, gladovali i umirali. Poslije su ih vratili u kaljave barake, a neke su smjestili u usorsku fabriku šećera. Zavladala je epidemija zaraznih bolesti. Umrle su tovarili na kola kao drva i odvozili u Bare na groblje, a kasnije, kada je goblje u Barama postalo tijesno, osnovano je novo groblje u selu Pridjel. Mrtvace su zakopavali tako plitko, da su ih šumski potočići i psi lako otkopavali i raznosili po šumi. Potoci su tekli krvavi, što je kod ljudi izazivalo bolne jecaje, glasne leleke i gnušanje.

Jedna grupa omladinaca iz Doboja, u kojoj sam se i ja nalazio, s vremena na vrijeme je nosila u logor hranu. Jedan hljeb je dijeljen desetinama interniraca. Hranu smo donosili krišom, ili onda kada su na straži pred logorom bili vojnici bosanske regimente, koji nisu bili toliko svirepi kao švapski vojnici. Njihov zapovjednik, neki Geberes (ili Gebers) izdao je naređenje da niko od mještana ne smije doći ni blizu logora...

Franjo Puškarić, koji takođe živi kao penzioner u Doboju, u vrijeme ovog masovnog ljudskog stradanja imao je deset godina, ali se nekih detalja i sada živo sjeća.

— S desne strane rijeke Bosne — prisjeća se Puškarić — u blizini starog mosta, nalazile su se barake u koje su najprije bili smješteni konji, da bi nešto kasnije austrougarske vlasti u njih počele zatvarati ljude. Njih je bilo tako mnogo da su, kada su dolazili po obrok, kod stare željezničke stanice, pravili red dugačak više od jednog kilometra. U tom stroju do kazana oni su mililí tako sporo da je, dok bi primili ručak, došlo vrijeme i za večeru. Nažalost, ni jednog ni drugog obroka oni često nisu imali. I kada bi nešto primili to ne bi ličilo na hranu za ljude. Znao sam satima nepomično da posmatram te jadne ljude. Bili su tako mršavi i tako loše odjeveni da ne mogu naći pravi izraz za to. Čini mi se, čak, da mnogi na sebi nisu ni imali odjeću, već su samo bili zaogrnuti nekim dronjcima. Sjećam se, tada se pričalo da ih je dnevno umiralo i po četrdeset. U početku su ih mrtve odvozili u crnim sanducima, a kada umiranje postade masovnije, jednostavno su ih ubacivali u kola i vozili na groblje, gdje su neprekidno ekipe ljudi kopale velike zajedničke grobnice. Pričalo se

Novootkrivene grobnice interniraca u Pridjelu

da su u jednu grobnicu ubacivali po dvadeset, trideset, četrdeset ljudi. Jednoga dana, u podnožju groblja u Barama, pored ceste, počela je iz zemlje da izbija crvena voda. Bila je to ljudska krv. Prizor je bio nepodnošljiv.

:ato su odmah prestali sahranjivati internirce u to gro-
ılje. Otvoreno je novo sa desne strane Bosne, ispod sela
'ridjel, tri kilometra od Doboja.

Aasovno umiranje ljudi u logoru bilo je, izgleda, povod
lolasku jedne komisije Međunarodnog crvenog krsta.
Govorilo se tada da su internirci trovani pa je trebalo
ıtvrditi da li je to tačno. Međutim, komisija je navodno
:onstatovala da se nije radilo o trovanju, i da su ljudi
ımirali usljed iscrpljenosti i loše hrane. Jeli su, na pri-
njer, prijesnu zob koja im je bola crijeva kao igle . . .

* * *

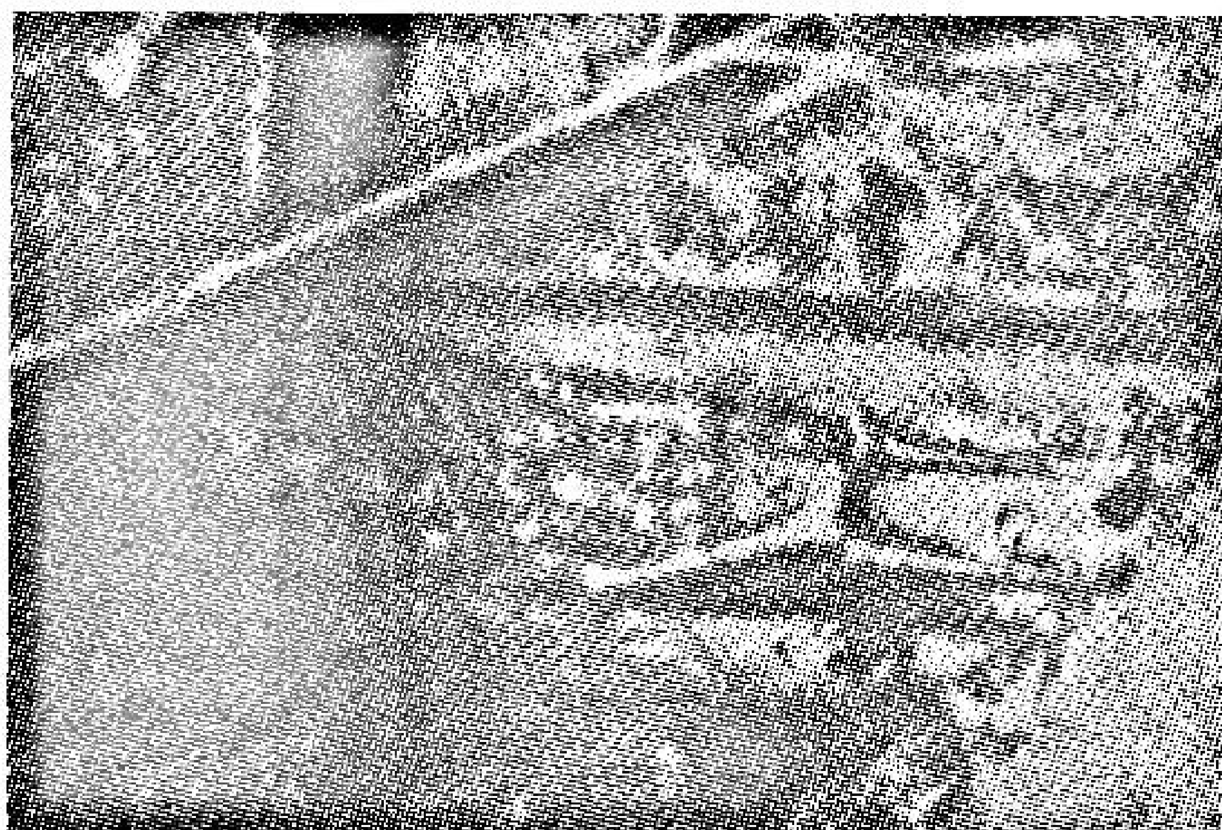
Najtužniji i najtragičniji prizori u logoru viđeni su, po pričanju preživjelih, u jutarnjim časovima, kada svjetlost dana otkrije neku mrtvu majku, koja je tokom noći umrla, i na njenim golim grudima živu dječicu kako doje. I ona, ta bezazlena sitna ljudska bića, svisnula bi nakon nekoliko časova da bi zajedno sa majkom toga dana bila odvezena na groblje i pokopana.

U Dobojskom logoru nestajale su cijele porodice. Bilo je slučajeva da se ni jedan član uže porodice nije živ vratio u svoj zavičaj. Tako je samo za nekoliko dana umrlo desetak članova uže porodice Pečenica iz sela Vraneš, bivši srez Rogatica. Takođe je svoje kosti na brežuljcima oko Doboja ostavila mnogobrojna porodica Konostravac iz sela Kovanj, kod Rogatice, zatim porodice Danojlić iz Ilijaka, Jovičić iz Branika kod Rogatice i mnoge druge. Ostali su pusti čitavi zaseoci i sela oko Rogatice, Goražda, Čajniča, Foče, Trebinja, Bileće, Sarajeva i drugih mjesta. Posmrtni ostaci tih nedužnih života nikada nisu stigli na ognjišta pored kojih su stasali ovi bosansko-hercegovački gorštaci. Kosti oko osam hiljada staraca, žena i dječice pohranjeni su pažljivo i svečano u zajedničku grobnicu u Doboju tek 1938. godine. Mislilo se da je u ovoj velikoj nekropoli većina umrlih. Bila je to, nažalost, zabluda, jer su u jesen 1968. godine, sticajem okolnosti, u Pridjelu otkriveni još mnogi grobovi. O tome je dnevni list »Oslobođenje« u broju od 31. oktobra 1968. godine donio sljedeću informaciju svoga dopisnika iz Doboja:

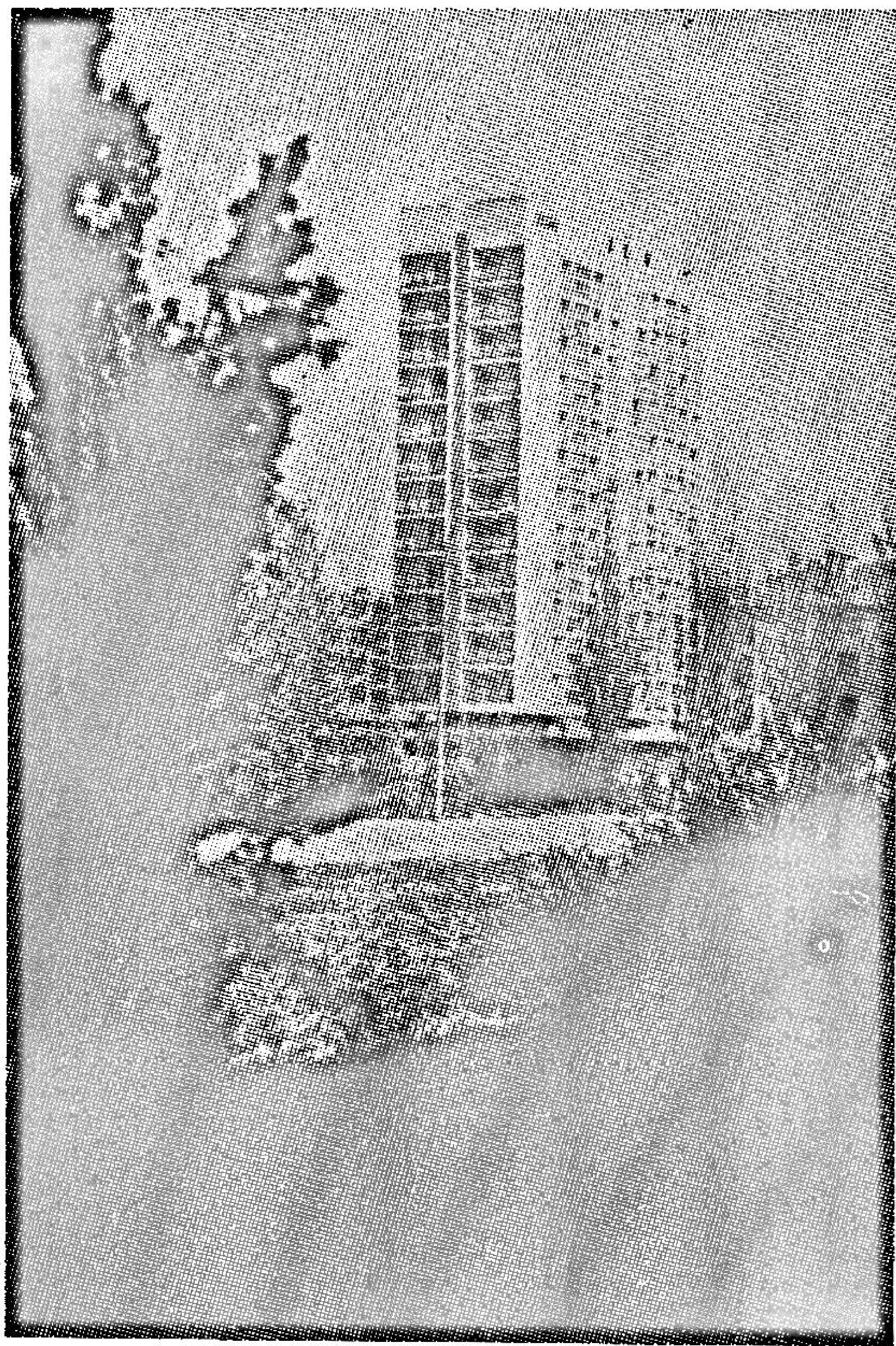
»Radnici Željezničkog građevinskog preduzeća br 12 u Sarajevu — Dionica Doboj, koji rade na prošire

nju dobojskog željezničkog čvora, naišli su ovih dana na jeziv prizor: sasvim iznenada, pred njihovim očima pojavili su se otvoreni grobovi puni ljudskih kostiju ... Grobovi su se nalazili svega metar-dva ispod površine zemlje i lako su ih razrovali buldožeri i ostale građevinske mašine. Po pričanju radnika, otkriveno je nekoliko stotina grobova i u gotovo svakom od njih su se nalazile kosti nekoliko ljudi. Među ovim posmrtnim ostacima bilo je lako uočiti kosti dječaka i djevojčica i male djece. Neke grobnice — ističu radnici — bile su zajedničke za najmanje desetoro djece. Sve kosti su iskopane i ponovo pohranjene nedaleko odavde, u blizini kuće Marka Pejića, željezničkog penzionera u selu Pridjel.

Nema sumnje da ovi posmrtni ostaci pripadaju internircima iz pograničnih krajeva Bosne i Hercegovine koji su bili zatočeni u dobojskom logoru od 1915. do 1917. godine i tu umrli od gladi i svih drugih vidova torture koju su nad njima sprovodili austrougarski vojnici. Nije isključeno ,da se na ovom lokalitetu u selu Pridjel nalazi još dosta neotkrivenih grobova. Jer, na tom mjestu, u vrijeme trajanja logora, sahranjivani su umrli i ubijeni internirci.«

Jedan od mnogobrojnih grobova u selu Pridjelu

DOBOJ: **Na grobovima mučenika nikao je novi grad — uspomene na njih vječno će živjeti**

Stražari se iživljavaju

Prva i jedina »akcija« za poboljšanje higijenskih prilika u logoru izvršena je nakon četiri mjeseca po osnivanju ovog mučilišta. Tada je internircima »zabranjeno« da obavljaju razne fiziološke potrebe u štalama, tamo gdje spavaju (!), već da su za to vani iskopane jame. Uz to je uprava logora naredila da se sve žene ošišaju. Taj posao su izvršili stražari veoma »revnosno«. Izvodili su žene iz štala, skidali ih potpuno gole i šišali im glave ,a zatim i ostale dijelove tijela, iživljavajući se na taj način. Djevojke, kojima je u to vrijeme duga i bujna kosa bila glavni ukras, očajnički su se, ali uzalud, otimale iz ruku stražara da bi kosu sačuvale. Jedna djevojka, po imenu Milica, rodom iz okoline Foče, kada je trebalo da sagne glavu pred stražarom radi šišanja, očajnički je vrisnula, a onda uhvatila rukom za kosu i gotovo je sasvim iščupala.

— Samo ovako spašće moja djevojačka kosa, dušmani prokleti...! — uzviknula je i istog časa bila je oblivena krvlju.

Komandno osoblje logora, oficiri, obilazili su svaku novu ekipu interniraca unoseći se u lice naočitim ženama ,da bi ih poslije, jednu po jednu, pozivali »kao sumnjive« u svoje kancelarije, a zatim odvodili u stan i silovali. Među njima je bilo i dejvojčica od dvanaest do petnaest godina starosti. U nasilju prema ženama, sjećaju se neki preživjeli, naročito se isticao jedan ljekar, neki Hončok, Mađar. Ravan njemu bio je natporučnik izvjesni Lancer koji se, opet, isticao u otimanju lične imovine od interniraca. Svoje sramotno djelo nije krio,

šta više se hvalio kako je u pljački revnosniji od ostalih. Svi oni kidali su ženama sa vrata nakite, oduzimali novac i druge vrijednosne predmete. Od gladnih ljudi otimali su čak i parče nasušnog hljeba koji su dobijali jednom u pet dana. Hljebom su hranili vlastite svinje. Upravnik logora tovio je na taj način kod svoje kuće dvadeset komada svinja.

— Nasilja su bila obična pojava protiv koje se nije moglo boriti — napisao je pored ostalog u »Spomenici« naš istaknuti istoričar Vojislav Bogičević. Bilo je zabranjeno svako podnošenje tužbi, a oni koji bi to ipak pokušali bili su strahovito mučeni. Primjenjivana su razna inkvizitorska sredstva: batinanje, vezanje u »špange«, gladovanje, vješanje za noge...

Doboj početkom 20. vijeka

„Inspekcija“ logora

S vremena na vrijeme, u većim vremenskim intervalima, u logor su navraćali viši okupatorski oficiri da bi izvršili »inspekciju«. Ali niko od njih nije išao dalje od kancelarije zapovjednika logora. Nikada i niko nije zavirio u barake gdje vladaju bolest i smrt. Zato niko od interniraca i ne zna radi čega su zapravo ti ljudi dolazili u logorski krug. Po nečem se to moglo samo pretpostaviti: razne indicije su upućivale na pomisao da su »inspektori«, kako ih je logorsko osoblje oslovljavalo, dolazili radi podataka o broju interniraca, kretanju mortaliteta i smještajnim kapacitetima baraka. Jer, ubrzo po odlasku »inspektora« pojavio bi se neki od logorskih oficira, raskoračio se i podbočio, a onda na sav glas proderao:

— Diiižis', pokret!

U barakama nastaje panika i metež, plač i šaputanje:

— Kuda će sada sa nama, gospode? — pitali bi se neki.

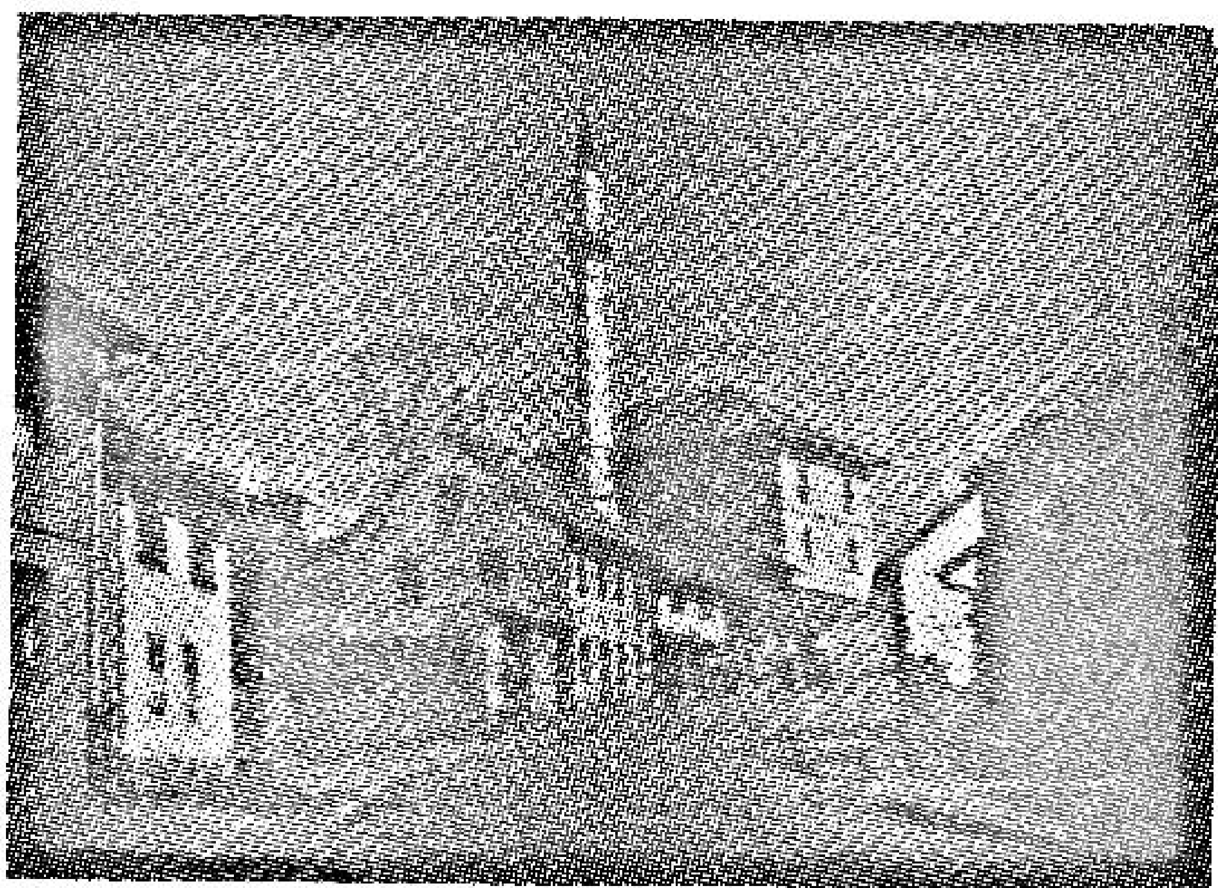
— Kud god hoće, na gore ne možmo, sigurno — odgovorili bi drugi.

Na dobojskoj stanici čekali su ih otvoreni »G« vagoni. Grubo i bez ikakvog reda, vojnici su ljude trpali u vagone. Mnoge majke rastavljene su od svoje djece, starci i iznemogli od svojih najbližih koji su ih u hodu pridržavali. U vagonima snijeg i blato, nad glavama oblaci puni kiše i snijega, vjetar sjeverac, prema kome kreće kompozicija, fijuče i siječe kao sablja. Za dan,

dva, tri osvanuće negdje u Mađarskoj u nekom tamošnjem logoru, gdje će mnogi dokrajčiti svoje živote.

A u ovaj dobojski, na njihova mjesta, već za dan-dva, stići će sa juga novi »svježi« internirci — na inkvizitorske i isposničke muke.

Na brežuljcima oko Doboja pojaviće se opet nove male humke.

Detalj iz starog dijela Doboja

Posljednji dani logora

Takav refren u dobojskom logoru trajao je do pred početak 1917. godine. U to vrijeme tlo pod nogama Austrougarske Monarhije počinje naglo da se izmiče. Porazi na frontovima i povlačenje nagovještavali su skori krah ove nekada moćne imperije. To je bilo jasno i zapovjednicima koncentracionih logora u okupiranim oblastima, pa su apelovali na vrhovne vojne vlasti da logore rasformiraju »pošto je otežana ishrana i same vojske«. Apel je prihvaćen i zapovjednicima logora upućeno je naređenje da se »preživjeli ostaci vrate svojim domovima!«. General Sarkotić je, međutim, u svojoj kasnijoj izjavi bio iskreniji pa je rekao:

— Ta bijeda nema više nikakvih svojih domova, tamo su sada zgarišta. Ali, eno im njihovi mitropoliti pa neka traže pomoć...

U času kada je stiglo naređenje za likvidaciju logora, koncem 1916. godine, u dobojskim štalama nalazilo se oko 2.500 interniraca. I kada su otpočele pripreme za njihovu evakuaciju, nekom slijepcu iz uprave logora sinula je ideja da izdvoje »sve zdrave i snažne muškarce i pošalju ih na front«. Kada je sačinjen spisak ljudi i kada su ih pred barakama postrojili, pred sobom su imali stroj živih kostura koji, reklo bi se, pri najmanjem pokretu zaškripe i zanjišu kao stari plot na vjetru. Oficiri su pljunuli preda se i, uz psovku i uvrede, pokazali im vrata na barakama. A onda su požurili da se konačno riješe te »avetinje« — kako ih je nazvao zapovjednik logora.

Transport za transportom krenuli su prema jugu. Ni ovog puta nije izostalo najgrublje i najnečovječnije ponašanje sprovodnika prema iznemoglim ljudima. Opet je tim sadistima radi nečega trebalo da razdvajaju djecu od roditelja, zadržavajući ih u štalama ili na stanici, da bi ih otpremili sljedećim transportom. Tako mnoge majke nikada više nisu vidjele svoju djecu; ona su ili pomrla na putu ili su ih prihvatile i zbrinule druge porodice.

Logor smrti ostao je pust, bez žrtava, četvrtog februara 1917. godine, prvi puta nakon godinu i po dana.

»Bio je to Danteov pakao« — piše Borivoje Jevtić — »na čijoj je kapiji zabilježeno: 'Vi koji ulazite, ostavite se svake nade'. Odista, nema nade ondje gdje je jedna civilizovana sila upregla sve svoje umne snage i svoju tradicionalnu rafiniranost da iskorijeni jedan narod. Ali, kako je zlo rađenje gotovo suđenje, i kako nema patnje kojoj nema kraja, ma i u smrti, dobojska epopeja dobiva svoje simbolično značenje: Iz ove ogromne kostumnice na kojoj je Austrija, umirući, iskalila sav svoj samrtnički bijes, niklo je jedno novo doba puno opomena ...«.

* * *

Prvi svjetski rat se završio i nastalo je jedno novo doba. Na humkama, po šumarcima i poljima oko Doboja rasla je trava i korov. Dvadeset godina zaborav je krio grobove nevinih žrtava. A onda, septembra 1938. godine, pošla je da kane »zadocnjela suza Dobojlija« — na ulazu u Doboj poginuta je granitna Spomen-kosturnica. Samo: izgleda da se zla sudbina bila zarekla da kosti ovih mučenika ne ostanu vječno u miru. Tri godine kasnije, 1941, fašistički okupator razrušio je Spomen-kosturnicu. Po livadama oko spomenika ponovo su se zabjelasale kosti, a granitni komadi ležali su okolo kao velika izlomljena stijena. Četiri godine je ta tužna slika bila svjedok novih užasa, novih patnji i smrti.

Prošle su i te četiri godine. Spomenik je nakon oslobođenja obnovljen.

NAPOMENE AUTORA

Ovo je samo manji dio dugačkog spiska žrtava dobojskog logora smrti. Podaci su takođe uzeti iz »Spomenice«, a njen glavni urednik Jovo Drakulić sa svojim saradnicima došao je do ovih oko 2.000 imena uz pomoć očevidaca stradanja u logoru i crkvenih zapisa, kao i korištenjem dokumenata austrougarskih vojnih vlasti. Nažalost, spisak žrtava je mnogo duži; još nekoliko hiljada lica ostavilo je svoje kosti po brežuljcima oko Doboja, i za imena mnogih od njih možda se nikada neće saznati. Zna se tačno da je kroz logor prošao 45.791 internirac, i mali broj njih se vratio svojim kućama. Oni koje smrt nije stigla zaustaviti ovdje, u Doboju, čekala ih je tamo u Mađarskoj i drugim krajevima Austrougarske Monarhije, kuda su otpremani iz Doboja.

Kao širi zavičaj umrlih čija imena donosimo, uzeti su bivši srezovi, po teritorijalnoj podjeli iz 1938. godine, kako je to u »Spomenici« sređeno. Tako, na primjer, pod »Srez Sarajevo« stoje imena umrlih iz Pala, Sokoca, Priboja, Hadžića i drugih većih i manjih mjesta iz bliže i dalje okoline Sarajeva.

Ne isključuju se greške u imenima ljudi i mjesta.

Na koncu, valja reći da zahvalnost i zasluga za ovaj skroman prilog osvjetljavanju jednog dramatičnog i tragičnog trenutka iz vremena prvog svjetskog rata pripada i Zavičajnom muzeju u Doboju, koji je stavio autoru ove hronike na raspolaganje »Spomenicu«, a takođe i Jovi Drakuliću Bobanu koji je dao neka naknadna i korisna objašnjenja.

Žrtve dobojske internacije

Bivši srez Rogatica

Smiljana Erleta — Osečina, Uroš Ćiro — Bratiljevići, Drago Zagajac — Gajevi, Stana Neričić — Sedište, Rosa Đurović — Plana, Stevo Vukosavljević — Čolopek, Milija Teletina — Prača, Kosta Kovač — Neorić, Tankosava Dragović — Vrprača, Anđa Lubarda — Pječevica, Joka Vuksanović — Čolopek, Radovan Janković — Barnik, Milan Kovačević — Guždelji, Svetozar Jovanović — Čemerno, Stana Vitomir — Pedište, Jovo Škobo — Stokmoći, Vlade Pereula — Vršalice, Milan Ćufer — Vrprača, Stana Danojlić — Sočice, Ljubica Vasiljević — Seljani, Tanasije Lazić — Nosović, Obrenija Vujović — Prerača, Ruža Živković — Pećine, Radojka Samardžija — Vraneši, Tanasije Lazić — Nosović, Milutin Tomić — Podromanija, Dragoje Delić — Branković, Arso Pereula — Vražalica, Miloš Kulašević — Seljani, Boško Krakić — Senakčena, Petra Purković — Sjetlina, Jovan Konostravac — Kovanj, Božana Despotović — Oso, Anđa Bartula — Barnik, Borisav Borovčanin — Češanović, Miloš Peleniš — Brnjca, Mitra Bartula — Barnik, Boško Sorak — Giždelj, Milosav Eleta — Beć, Darinka Pržilj — Konostravci, Anđelka Dragutinović — Ždralovići, Božana Čvoro — Miošić, Anica Frganja — Grnčarevo, Anđa Tadić — Oglava, Joka Dobrilović — Mandra, Rosa Pereula — Vražalica, Krsto Vuksanović — Čolopek, Vasilija Delić — Branković, Persa Delić — Branković, Mara Vuksanović — Čolopek, Desimir Čvoro — Miošić, Tanasija Tešanović — Brnjica, Petra Sredojević — Osovo,

Savka Sredojević — Osovo, Milica Sredojević — Osovo Janja Novaković — Kozić, Kosa Kovač — Ličevice, Stanija Radović — Osovo, Radovan Planinčić — Gučevo Stana Pržulj — Konostravci, Vojko Danojlović — Ilijak, Milivoje Zagajac — Kula, Jovan Vičetić — Kula, Andrija Todorović — Ilijak, Darinka Ilić — Čutanjević, Milka Rosić — Dolovi, Grozda Danojlić — Ilijak, Milan Mitrović — Rogatica, Desanka Gico — Bratiljević, Milovan Dragutinović — Ždralović, Milenka Božić — Kovanj, Milica Krunić — Kovačica, Milija Cvijović — Sokolović, Marinko Kosorić — Sokolac, Leposava Jakšić — Sokolac, Petko Pereula — Branković, Ljubica Pereula — Ilijak, Radojka Begović — Sokolović, Anđelka Lučić — Vražalica, Jelka Danojlović — Ilijak, Bosa Stanišić — Sokolac, Jovan Čabović — Šenković, Stanko Jakšić — Strmac, Petko Konostravac — Kovanj, Aćim Danojlović — Ilijak, Arso Tešanović — Binče, Vasilija Močar — Sokolac, Novica Pereula — Dolovi, Stoja Despotović — Baksadić, Anđa Mijanović — Šainović, Goja Stakić — Seljani, Mitra Remović — Rusanović, Stana Jakšić — Strmac, Branko Mešković — Kosovo, Jelena Stakić — Seljani, Joka Novaković — Košić, Rajko Đokić — Djedovci, Persa Čvoro — Miošić, Mirko Rosić — Seversko, Milan Konostravac — Kovanj, Rajko Vojović — Ferizović, Miloš Konostravac — Kovanj, Đoka Marković — Margetić, Dragica Marković — Mičibava, Radojka Kusmik — Giesevo, Mile Dragutinović — Ždralović, Borisav Krstić — Štavanj, Ilija Sredojević — Rogatica, Vasilija Pečenica — Margetić, Bogoljub Pečenica — Seljani, Risto Marković — Margetić, Bogomir Đukić — Djedovci, Risto Sredojević — Kosovo, Ilinka Draganić — Vrprača. Zorka Krakić — Krna, Josa Ranković — Barnik, Tankosava Božić — Kovanj, Uroš Vuković — Džimrije, Rade Šupeta — Sokolac, Radojka Sorak — Guždelj, Jovanka Andam — Vraželica, Sredoje Bratić — Milković, Savo Kerleta — Vrprača, Stanija Bartula — Barnik, Radovan Sredojević — Kosovo, Dimšo Vuksanović — Čolopek, Ranko Čolović — Šenković, Leposava i Rajko Klisura — Rogatica, Tarsa Vrbarac — Kula, Stana Zoranović — Trnovo, Koviljka Pečenica — Vraneš, Darinka Delić — Miletci, Ratko Dupljanin — Vid-

rić, Svetozar Micojević — Ranjen, Danilo Planinčić — Berak, Vidoje Dragović — Gutanj, Milovan Preljać — Zagradac, Milka Kovačević — Čitluci, Danica Lubarda — Pješevica, Lazar Pešić — Dragodol, Anica Šuka — Kusače, Veljko Drašković — Osoje, Milija Pelemiš — Brnjica, Milka Jašerović — Vraneš, Milija Frganja — — Gičevo, Milija Aćimović — Mandra, Petar Čvoro — Miušić, Milka Rosić — Dolovi, Leposava Močar — Baltići, Ruža Andan — Vražalica, Neđo Bartula — Rogatica, Milica Drašković — Osoje, Mitar Čečar — Sovci, Jovanka Božić — Zavičina, Milka Bartula — Rogatica, Sofren Barnac — Kalinovik, Milovan i Ljubica Deretić — Kalinovik, Aleksa Todorović — Kalinovik, Ljubo Andan — Kalinovik, Stanko Petrović — Kalinovik, Vasiljka Zoranović — Sokolović, Tarsa Milenković, Milka Zagajac, Grujo Gradinac, Smoljana Malović — Miletci, Danica Momović — Mrkalje, Manojlo Dragutinović — Rogatica, Ilija Samardžija — Rogatica, Milica Andan — Rozanci, Toda Andan — Rozanci, Jovo Stanković, Milka Vukić, Vujadin Frganja, Đorđe Miletić, Milivoje Bartula, Danica Kovačević — Giždelj, Stoja Andan — Vraželice, Lako Milenković — Bogojevo, Obrenija Dečić — Fočnik, Marko Vukadin — Srednje, Ljubica Pečenica — Vraneš, Stana Danojlić — Ilijak, Savka Ljubinac — Seljani, Mileva Krakić — Seljani, Jelka Novaković — Kozići, Gojko Rosić — Vraželice, Stevo Pečenica — Vraneš, Milan Marić — Čavarina, Jelka Vojinović — Rakovac, Danica Janković — Lješević, Milovan Janković — Barnik, Joka Subotić — Prača, Miloš Bajić — Sočice, Novica Stanojević — Mrkalje, Ilija Planojević — Sebečko, Stana Motika — Osoje, Radovan Cvijetić — Klečkovac, Vidak Krsmanović — Bulozi, Sava Bartula — Barnik, Rade Pečenica — Bulozi, Stana Zagajac — Kula, Milka Janković — Barnik, Jelka Planojević — Mrkalje, Stoja Dabović — Šenković, Anđelka Gradinac — Zovik, Sofija Todorović — Ilijak, Marinko Điđić — Beć, Stoja Delić — Kalinovik, Milivoje Nerić — Gučevo, Ruža Zoranović — Strmac, Jovana Cvijetić — Babljak, Milka Kulašević — Seljani, Risto Elez — Lisovići, Blagoje Brbara — Kula, Todor Vitomir — Sokolac, Krsto Pržulj — Konostavci, Jovanka Jovičić —

Gičevo, Neđo Mićanović — Sjetlina, Goja Zagajac — Kula, Milka Danojlić — Sočice, Božo Dundić — Mitrović, Bosa Bašović — Kusača, Rajko Prelić — Zagrđe, Milan Janković — Rogatica, Vujadin Pečenica — Seljani, Jelisavka Lalović — Pazević, Petra Lučić — Braželice, Jelka Lučić — Braželice, Savo Elez — Lisović, Milka Elez — Krbljine, Joka Konostravac — Kovanj, Milivoje Nešković — Pleševica, Rade Ilić — Pesirić, Milosav Šarenac — Babljak, Desanka Pečenica — Prača, Petra Voinović — Rogatica, Rosa Ružić — Kula, Marko Danević — Ilijak, Ilija Cica — Bratiljevo, Milovan Andan — Vražalice, Stoja Jovičić — Barnik, Veljko Vuksanović — Prača, Vladislav Stanišić — Ponor, Nikola Stanišić — Ponor, Rade Furtula, Milica Avazović, Mladen Borovčanin — Borovac, Anđelka Pečenica — Ilijak, Miladin Andan — Vražalica, Janja Bartula — Barnik, Ljupko Ćorović — Branković, Boško Jiždić — Likine, Radojka Cvijetić — Vražalica, Stana Draganić — Guta, Ana Lundić — Cimnije, Mara Marković — Željevica, Plema Zeković — Brnjca, Blagoje Vukadin — Srednje, Drago Ljubinac — Češanović, Darinka Danojlović — Sočice, Spasa Aćimović — Mandra, Svetozar Marić — Čavarine, Nikola Andan — Vražalica, Milan Brezo — Vinograd, Danica Škipina — Prača, Obrenija Ašanja — Radević, Ljubica Klačar — Brnjica, Borisav Manco — Bjelogorci, Kosa Vojinović — Vrprača, Borisav Pajić — Mislovo, Spasoje Lonco — Dobrići, Simo Novaković — Kozići, Ruža Kovačević — Guždelj, Milan Borovčanin — Čemanović, Ostoja Andan — Vražalica, Marko Perović — Dolić, Mara Vuksanović — Prača, Miloš Jovičić — Gučevo, Bosa Andan — Vražalica, Jelka Elez — Lisović, Anđelko Kovačević — Guždelj, Rajko Vojinović — Vrprača, Leposava Cvijetić — Babljak, Joka Danojlić — Ilijak, Zorka Janković — Sjetlina, Petra Subotić — Prača, Mile Dundić — Mrkalj, Milana Mirković — Ferizović, Mara Danojlić — Ilijak, Đuka Teletina — Ilijak, Joka Vuković — Sjetlina, Radojka Ristić — Mirovići, Leposava Tošić — Budimlija, Milena Todić — Oglava, Obren Tomić — Bagmić, Ljubo Matić — Meljković, Aksentije Gradinac — Zovik, Kosta Đurović — Ferizović, Anđa Močar — Rastići, Radojka Pla-

nojević — Mrkonić, Danica Ješić — Ferizović, Neđo Stanišić — Sokolac, Jovan Ulumić — Sokolac, Mara Begović — Barnik, Stoja Perendija — Branković, Simo Malović — Mileći, Staka Gutaić — Ponor, Stana Cico — Vrprača, Gojko Bartula — Barnik, Tankosava Danojlić — Ilijak, Petra Žižić — Rogatica, Milka Rosić — Dolovi, Dušan Milinković — Rogatica, Filip Subotić — Prača, Petar Vukadin — Sredilj, Lazar Ećimović — Mandra, Đorđe Vuksanović, Petar Rebić — Pešurić, Soka Stanišić — Buršić, Boža Dupljanin — Vindrić, Petar Antonijević — Prača, Milivoje Ristić — Vražalica, Milan Elez — Lisovići, Mirko Perendija — Branković, Ilija Lalić — Sokolac, Branko Obrenović — Kunić, Vasilije Elez, Stevo Petrović — Agarovići, Savka Rosić — Dolovi, Gavro Gutalj — Ponor, Obrenija Sredanović — Korenica, Kosa Đajić, Radoje Pušara, Cvijeta Elez, Milka Rajić, Ana Džebić — Zagrađe, Mitra Cinović — Bratljević, Stojan Gutalj — Vrprača, Milka Vojinović — Marović, Zlatana Gradinac — Zovik, Jelka Zečević — Sarče, Milivoje Jašarević — Vraneš, Božidar Mirković — Porzević, Jovo Pereula — Vraževica, Anica Drašković — Brdo, Rako Prelić — Zagrđe, Milka Samardžija — Vraneš, Mile Simić — Podpeć, Milojka Vrbarac — Kula, Anđa Lelek — Drač, Anica Paunić — Jela, Zorka Bartula — Barnik, Milorad Marić — Senković, Stana Obradović — Osovo, Janja Danojlić — Glasinac, Slavka Lelek — Bognić, Milivoje Vojnović — Barnik, Milka Hršum — Sočice, Ljubica Klačar — Rakite, Nikola Tanović — Kusiće, Vukan Željaja — Baltići, Zorka Vuković — Kalinovik, Anica Pereula — Vraželica, Radoje Vitomir — Tadiša, Krsto Vučetić — Kula, Radojka Vučković — Ilijak, Jovana Todorović — Barnik, Miloš Tešanović — Bujaci, Smilja Peleniš — Brnovo, Smilja Cerović — Sejaci, Jovo Rudović — Kula, Milica Cvijetić — Barnik, Smiljana Planinčić — Vučevo, Desanka Brezo — Vinograd, Milovan Ašonja — Rađevići, Vlado Šuka — Kisače, Milka Đokić — Prača, Petra Tomić — Zagradac, Tankosava Rudžić — Sočice, Anđelka Bartula — Barnik, Vasilije Bukva — Kulinović, Soka Vukadin — Grebovice, Milivoje Šuka — Kusače, Sava Simović — Sjetlina, Milica Simović — Sjetlina, Obren Brezo —

Vinograd, Stjepan Remović — Rusanović, Aleksa Radojčić — Vjenić, Gospava Motika — Seljani, Ljubica Božić — Dolovi, Mitra Begović — Sokolac, Bosa Ristanović — Štavanj, Stevan Nikolić — Lainsko, Milka Motika — Seljani, Milan Andan — Vraželice, Janja Pelešić — Vrprača, Mitra Pečenica — Prača, Milija Andan — Vražalice, Kosa Rosić — Dolovi, Veljko Drašković — Brdo, Dušan Janković — Kovanj, Radisav Božić — Kovanj.

Bivši srez Sarajevo

Zora Starčević — Pale, Milija Regoje — Dobro Polje, Ilija Regoje — Dobro Polje, Rajko Lazić — Otečina, Krsto Ćiro — Kasindol, Vidak Vukara — Pale, Milka Klačar — Pale, Branko Marinković — Pale, Rista Paljakuša — Ljebogošta, Vojin Pržulj — Krbljina, Milka Stanišić — Arnautovići, Grozda Regoje — Dobro Polje, Kosta Lizdek — Mokro, Petko Krbljina, Dušan Regoje — Dobro Polje, Neđo Klačar — Pale, Goja Pržulj — Krbljine, Božana Terzić — Pale, Milan Elez — Krbljine, Milovan Todorović — Zagrađe, Neđo Karišić — Jelovci, Ikonija Poljakuša — Ljebogošta, Miloš Šalipur — Rađijevići, Ilija Skokić — Pale, Dušan Vučičević — Mokro, Radojka Pržulj — Boljanić, Vaso Borovčanin — Žilje, Desanka Micić — Rogušić, Tarsa Skokić — Rakovac, Vaso Regoje — Dobro Polje, Savka Kovačević — Pale, Dušan Jakovović — Krbljine, Darinka Cico — Nerčić, Vasilija Rajčević — Gornje Selo, Jovanka Ćiro — Kasindol, Zorka i Jelka Regoje — Dobro Polje, Božana Krljaš — Jelovci, Marko Starčević — Rakovac, Staka Kovačević — Borović, Jovan Savić — Selište, Jelka Kovačević — Borović, Petra Poljakuša — Ljebogošta, Plema Tanović — Buloci, Soka Amić — Mokro, Milka Đukić — Pale, Gavro Lizdek — Mokro, Sreten Krljaš — Jelovci, Đorđe Ćiro — Kasindol, Anđa Pandurović — Pajrovine, Borika Kovačević — Borović, Petar Dragović — Dobro Polje, Ilija Pržulj — Krbljine, Jula i Milan Pržulj — Dobro Polje, Bojana Stanišić — Ljebo-

čar — Sokolac, Ikonija Lizdek — Mokro, Đorđe Ivanović — Milje, Branko Jović — Ulovci, Milan Bukara — Pale, Goja Elez — Dobro Polje, Kosta Veljo — Dobro Polje, Mitra Klačar — Pale, Mara Rosić — Bulozi, Jovana Furtula — Bogović, Rajko Kovačević — Borović, Stoja Babić — Dobrić, Goša Zlikovac — Jasik, Bogdan Glačar — Klacanik, Plema Komadan — Pale, Novica Pandurović — Todorović, Neđo Kovačević — Ljebogošta, Đorđo Topalović — Trebević, Marko Marković — Crna Rijeka, Staka Dujović — Triponja, Božo Pavičević — Pale, Milovan Jugović — Ljebogošta, Đurđa Elez — Dobro Polje, Mihajlo Vuković — Ljebogošta, Branko Pandurović — Pavlovac, Dragica Aškraba — Krbljine, Novak Klačar — Kokočevo, Simana Čečar — Sovac, Desanka Rudović — Bulozi, Milica Furtula — Pale, Milutin Maksimović — Mokro, Pero Veljo — Trnovo, Milan Karavdija — Pale, Vučina Pržulj — Krbljina, Ilija Janjić — Budimlija, Trifko Veljo — Trnovo, Marija Gačanin — Pale, Petko Marinković — Pale, Toma Krsmanović — Ulobić, Janja Šćetković — Pale, Milan Vuković — Ljebogošta, Darinka Rajčević — Gornje Selo, Mara Petrović — Radijevići, Danica Vuković — Hadžići, Petko Klačar — Rakovac, Đoko Stanišić — Ljebogošta, Gavro Gavrilović — Bjelogorci, Ilija Bjelica — Ilovci, Rada Matić — Sarajevo, Neđo Vrećo — Crna Rijeka, Mitar Erić — Bjelogorci, Stana Starčević — Ratkovac, Stana Babić — Krajenić, Živko Klisara — Jelovci, Goša Elez — Ratoke, Periša Ćetković — Pale, Danilo Mićanović — Sjetlina, Todo Parađina — Mokro, Anđa Lizdek — Kadino Selo, Janja Elez — Krbljine, Simo Poljaković — Ljebogošta, Simo Jovičić — Sokolac, Gavro Pekić — Mokro, Periša Ćetković — Pale, Milka Elez — Krbljine, Joka Konostravac — Krbljine, Neđo Lale — Šiljić, Neđo Blagojević — Barakovac, Mikailo Mijajlović — Pale, Daša Škrbo — Pale, Ruža Jovičić — Proboj, Goja Regoje — Dobro Polje, Milena Gajović — Pale, Milica Komlenović — Ozren, Krsto Simić — Pale, Mirko Parđin — Mokro, Marko Stanišić — Ljebogošta, Staka Bjelica — Ilovica, Jovan Lizdek — Mo-

.jubica Rudić — Pale, Milica Milutinović — Dovlić, Jo-
:a Lazarević — Ljebogošta, Mikajlo Samardžija — Pale,
3ogdan Milutinović — Trebević, Danilo Andan — Vra-
:alica, Boško Klačar — Ratkovo, Darinka Babić — Dov-
ić, Milka Furtula — Bogojevo, Savka Klisara — Jelov-
:i, Jovo Cica — Neorići, Mirko Todorović — Zagrađe,
/lado Bjelica — Jelovci, Mara Kovačević — Dobro Po-
je, Janja Milisav — Vlaović, Desanka Savić — Pale,
Milka Rudović — Glasinac, Joka Petrović — Radojevići,
Anđa Sokiša — Rakovac, Stana Milutinović — Jasik,
Iovo Prodanović — Mokro, Ana Jakovović — Krbljine,
Mara Todorović — Vlahović, Obrad Terzić — Pale, Mi-
lutić Ćosić — Bulozi, Savo Jevtić — Bulozi, Mlađen Vu-
ković — Sinjevo, Marko Klisura — Jelovci, Maksim Kla-
čar — Pale, Milena Antonić — Romanija, Krsto Kova-
čević — Dobropolje, Branko Blagojević — Barakovac,
Jelenka Gojković — Osečina, Vida Aškaba — Krbljine,
Milka Gunjak — Udeš, Dragica Kovačević — Dobro-
polje, Petra Karavdija — Proboj, Marko Jovanović —
Trnovo, Aleksa Elez — Dobropolje, Stevo Veljo — Do-
bropolje, Bosiljka Kovačević — Dobropolje, Bosa Zli-
kovac — Vlahović, Mara Klačar — Kočević, Petra Ko-
mlenović — Riječa, Simuna Terzić — Pale, Nikola Mi-
lutinović — Trebević, Pero Andan — Vražalica, Milka
Poljaković — Ljebogošta, Zorka Kovačević — Dobro-
polje, Uroš Pržulj — Krbljine, Dušan Kovačević — Bu-
lozi, Đuro Banjanin — Dobropolje, Vasilija Stanišić —
Ljebogošta, Jovo Rističević — Bogovići, Rosa Komne-
nović — Rijeka, Anđa Petrović — Pale, Smilja Miluti-
nović — Jasik, Mara Klačar — Kokočević, Đorđo Drob-
njaković — Kasindol, Joka Vujadin — Bulozi, Nedjelj-
ko Regoje — Dobropolje, Danica Pržulj — Krbljine,
Stevan Gavrilović — Bjelogorci, Janko Rajić — Rosilje,
Danilo Kovačević — Dobropolje, Gospava Poljakuša —
Ljebogošta, Staka Elez — Krbljine, Petko Cerović —
Vrprača, Bogdan Boljanić — Ilovice, Sava Dragović —
Mušić, Tonka Bukara — Pale, Gojko Elez — Dobropo
lje, Divna Rešić — Crni Vrh, Novak Stanišić — Ljebo
gošta, Dušan Kusmuk — Pale, Rosa Gavrilović — Bjelo
gorci, Stjepan Ćosić — Pale, Milica Grubanović — Mo
kro, Ana Marković — Trnovo, Staka Parađina — Mo

kro, Janja Mandžo — Bjelogorci, Sreten Pajić — Romanija, Rista Todorović — Zagrađe, Marica Bjelica — Pale, Danica Gačanin — Priboj, Anđa Kovačević — Pale, Zorka Pržulj — Krbljine, Radovan Gunjak — Jelovac, Ljubica Lopatić — Jelovac, Desa Gunjak — Udeš, Janja Tolić — Bulozi, Ilinka Furtula — Vlahović, Danilo Matić — Vlahović, Jovanka Despotović — Osovo, Milka Kovačević — Bulozi, Sara Vukadin — Kosmaj, Rosa Skokuša — Rakovo, Rosa Rundić — Pale, Spasenija Stanišić — Ljebogošta, Mitra Mijović — Ulovci, Janko Parađina — Mokro, Tomo Begenišić — Mokro, Soka Borovčanin — Šulj, Joka Klačar — Pale, Danilo Pržulj — Krbljine, Milena Lopatić — Mokro, Sava Stanišić — Ljebogošta, Mihajlo Kovačević — Garovi, Gospava Matović — Bogojevići, Anđa Santraš, Leposava Antonić — Romanija, Sofija Kusluk — Dulovi, Mara Klačar — Kokoševo, Novak Simatović — Kokošije, Božana Karavdija — Kokovac, Risto Rudić — Pale, Rade Pandurović — Jasik, Dragica Vuković — Vinograd, Vasilija Blagojević — Marakovac, Petar Marić — Bulozi, Luka Janjić Bulozi, Marinko Lopatić — Mokro, Sreten Antić — Mokro, Jelka Savić — Selište, Ana Samardžić — Mokro, Jovo Antonić — Bulozi, Mladen Gajović — Motičina, Janja Kovačević — Dobropolje, Anđa Stanišić — Ljebogošta.

Bivši srez Trebinje

Vlado Sredanović — Vičje, Sava Deretić — Orahovac, Aneta Gruba — Orahovac, Gojko Vučković — Zupci, Vukota Savković — Orahovac, Blagoje Trklja — Orahovac, Marko Mijanović — Gričarevo, Živko Čajić — Orahovac, Stana Matović — Bogojevo, Obrenija Mrdić — Orahovac, Mato Deretić — Orahovac, Stana Trklja — Orahovac, Stana Rutešić — Klobuk, Anđa Sredanović — Ušće, Andrija Deretić — Orahovac, Stoja Matović — Bogojevo, Mila Grubač — Lazarevići, Spasoje Vukalović — Bogojevo, Milan Vučković — Zubci, Savica Matović — Bogojevo, Bijela Simović — Trebinje, Zlatana Grubač — Orahovac, Božo Vučković — Bogojevo, Cvijeta Grubač — Zarovce, Ljeposava Vučković

— Vučje, Ilinka Vašković — Trebinje, Tomo Grubač — Orahovac, Janja Sredanović — Koljenić, Vidosava Đajić — Orahovac, Jovanka Sredanović — Vučje, Mitrana Grubač i Nikola Đajić — Orahovac, Draginja Petrović — Orahovac, Ivan Predovac — Konjsko, Luka Sredanović — Bogojevo, Vojin Mićanović — Bogojevo, Milica Kovačević — Korjenić, Anđa Stijačić — Klobuci, Jovana Vučković — Bogojevo, Obren Đajić — Orahovac, Spasenija Deretić i Veljko Begenišić — Orahovac, Zorka Mrdić — Aranđelova Crkva, Spasoje Mrdić — Orahovac, Stoja Sredanović — Ušće, Vojislav Deretić i Miloš Mrdić — Orahovac, Blažo Sredanović — Ušće, Stijepa Matović — Bogojevo, Milovan Šakotić — Orahovac, Gospava Mrdić — Orahovac, Anđa Matović — Bogojevo, Jovana Ratković — Zubci, Jovan Vučurević — Bogojevo, Stana Deretić — Orahovac, Milka Blagojević — Barakovac, Milica Trkulja — Orahovac, Simona Stijačić — Jasen, Milica Grubač — Orahovac, Vasilije Šakotić, Mara Begenišić, Gospava Begenišić, Danica Đajić, Obrenija Grubač — Orahovac, Jovo Stijačić — Klobuk, Spasenija Dabović — Ušće, Marica Stijačić — Klobuci, Đurđa Grubač i Petruša Grubač — Orahovac, Pilja Sredanović — Zubci, Simona Šakotić, Mirko Grubač, Pero Deretić, Jovan Gajić, Petruša Šakotić, Ljubica Grubač — Orahovac, Đorđo Vučković, Stana Mavronja — Zubci, Đurđa Begenišić — Orahovac, Vidak i Zorka Grubač — Orahovac, Anđa Matović — Bogojevo, Blagoje Đurić — Konjsko, Jovana Simović, Gospava Vučković — Bogojevo, Đurđa Beretić — Bogojevo, Dušan Sredanović — Korjenić, Stana Džajić, Manda Mićanović, Jovana Šakotić — Orahovac, Milan Vuković —

genišić, Manda Begenišić, Risto Bahoč — Orahovac Marko Begenišić, Novica Begenišić, Đurđa Šakotić, Vida Grubač, Mitra Begenišić, Anđa Grubač, Gospava Grubač, Jelka Grubač — Orahovac, Stevan Sredanović, Ana Samardžija — Zubci, Milica Dabović — Rupa, Stana Mićanović — Bukva, Jovana Sredanović — Trebinje Cvijeta Begenišić — Orahovac, Vida Rutešić, Mitar Bakić — Klobuk, Milan Trklja i Marija Grubač — Orahovac, Mitar Paprica i Dragica Ćirić — Zubci, Lazar Mićanović — Bogojevo, Marko Mrdić i Jovica Grubač — Orahovac, Anđa Mijanović — Grnčarevo, Krstina Ratković — Zubci, Radovan Begenišić — Orahovac, Anđa Mićanović — Bogojevo, Petruša Sredanović — Korjenić Cvijeta Grubač, Plana Begenišić, Staka Beretić — Orahovac, Božo Ćirić — Konjsko, Mara Matović — Bogojevo, Tomo Ćatović — Bogojevo, Savica Begenišić — Orahovac, Stana Begenišić — Janjić, Vidak Ratković — Zubci, Spasenija Baković — Klobuk, Đurđa Grubač — Orahovac.

Bivši srez Višegrad

Jeremije Puzović — Lijeska, Aleksa Puzović — Lijeska, Ilija Jovanović — Orahovci, Simo i Nedjeljko Masal — Vardište, Aleksije Vidaković — Bijelo Polje, Borislav Mikavica, Milisav Mikavica, Joksim Mikavica, Vojin Mikavica, Jevto Marković, Obrad Vidaković, Simo Arsić, Filiman Mikavica, Aleksije Anđić, Ilija Janjić — Bijelo Brdo, Zdravka Tomić — Štrbci, Jeremije Božović — Omorine, Ljubisav Vidaković, Mile Popović — Štrbci, Gavro Spasojević — Kućerine, Trifiko Miće-

:an — Garevo, Jela Lubarda — Korito, Vojin Mastilo-
/ić — Izgori, Lazar Vuković — Vučinić, Radoje Sibi-
ıjac (ili Ljubinjac) — Češanović, Milka Kovačević —
Jaračevo, Stevan Škiljević — Ozgori, Trifko Vuković
— Ulinje, Danilo Elez — Izgori, Jovan Bejatović — Ga-
revo, Đurica Vojinović — Dražljevo, Ilinka Mastilović
— Izgori, Rade Bejat — Žanjevica, Blagoje Švorcan —
Korito, Peko Rebić — Čemerno, Petar Beatović — Ga-
jevi, Mivuša Jakšić — Korito, Anđa Sveceniša — Ko-
rito, Jovanka Mastilović — Gacko, Bosiljka Jakšić —
Korito, Mirko Sredanović — Ušće, Bogdan Grbar —
Orahovac-Trebinje, Vladimir Šupić — Vrba, Spasenija
Grubačić — Vrba, Jovan Šupić — Vrba, Stana Šupić
— Izgori, Jovana Stijerčić — Samobor, Novak Pušara
— Ušće, Stana Mastilović — Izgori, Stoja Babić, Mara
Jakšić — Korito, Petar Vuković — Ulinje, Stana Ron-
čević — Žanjevica, Trifko Šupić — Izgori, Mivuša Oki-
ljević — Dražljevo, Nikola Škiljević — Izgori, Obren
Šupić — Dražljevo, Bojana Beatović — Garevo, Đurđa
Subotić — Gacko, Anđa Beletić — Bileće, Đurđa Boš-
ković — Dramešina, Jovana Jakšić — Korito, Mivuša
Rebić — Gacko, Stepanija Beletić — Samobor, Ilija
Škiljević — Izgori, Savo Todorović — Ustikolina-Foča,
Jovana Trifković — Izgori, Stjepan Pušara — Ulinje,
Radomir Švorcan, Belem Andrić — Dulići, Maksim Vu-
ković — Ulinje, Janja Savić, kći Ilije i Todore — Žanje-
vica, Vasilija Elez, Milosava Rončević — Žanjevica, Mir-
ko Vuković — Ulinje, Miluša Škiljević — Izgori, Anđa
Damnjanović — Garevo, Dušan Babić — Dramešina, Vi-
dak Ćošić — Belešić, Sava Slijepčević — Samobor, Pe-
tar Pušilović — Ulinje, Luka Vuković — Ulinje, Ignjat
Poljanović — Danci, Maksim Šupić — Čemerno, Đorđo
Damjanović — Garevo, Kosta Mandić — Dulić, Rajko
Bošković — Dramešin, Aćim Kujundžić — Sigozi, Ilija
Milović — Čemerno, Novica Šupić — Jasenik, Rade Elez
— Izgori, Cvijeta Aprdović — Izgori, Bosiljka Aškraba
— Dramešina, Jakov Popović — Dražljevo, Grujo Sidžin
— Čemerno, Jela Pušara, Krstinja Vašković — Kazani-
ce, Stana Simović — Dražljevo, Obren Slijepčević —
Samobor, Obren Bošković — Dramešina, Obrenija Sli-
jepčević — Samobor, Spasenija Elez — Izgori, Anđa

Miletić — Jasenik, Anđa Bebić — Jasenik, Gospava Sušić, Pejo Jakšić — Korita, Mara Elez — Gacko, Đurđa Mastilović, Krstinja Supić — Izgori, Ksenija Koprivica — Čemerno, Anđa Subotić — Čemerno, Dragica Tepavčević — Kazanci, Stoja Supić — Izgori, Mara Lubarda — Garevo, Radoje Perović — Danić, Ilija Mezlun — Korita, Anđa Supić, Savo Dubljević — Izgori, Radovan Grubač — Vrba, Ignjat Šupić — Čemerno, Milica Crnjak — Mosorović-Foča.

Bivši srez Bileće

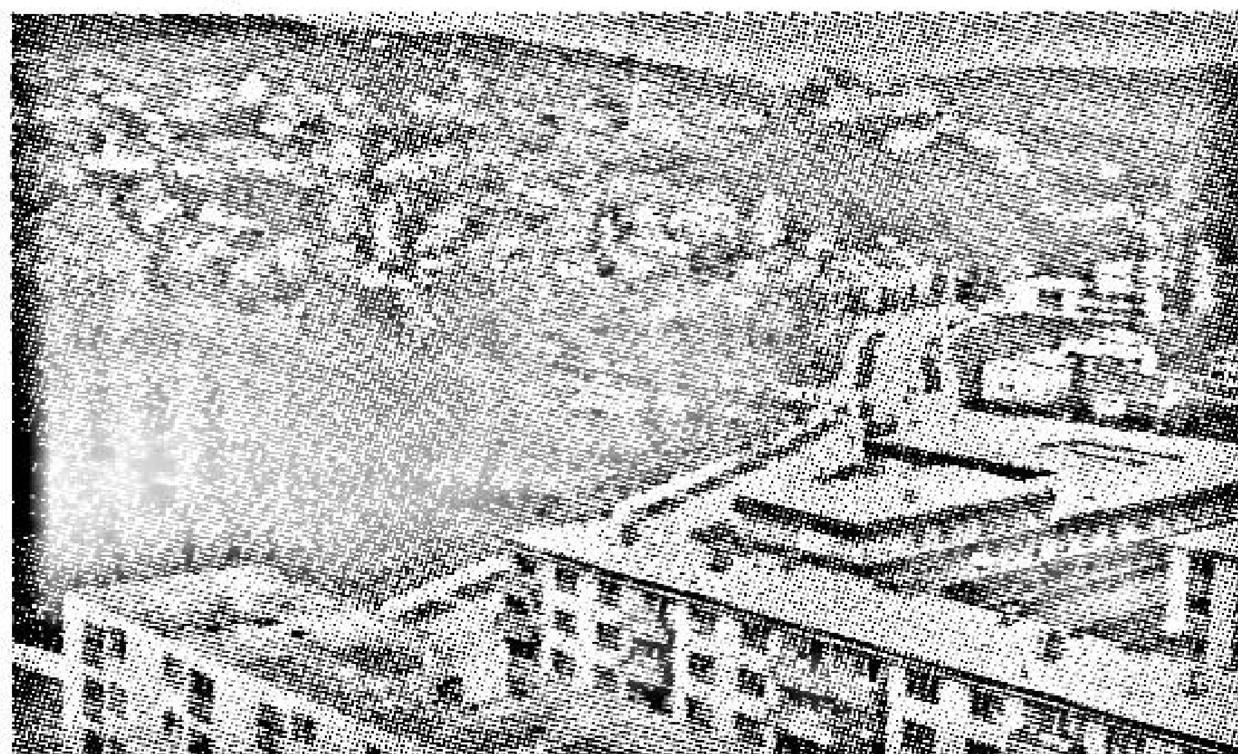
Petruša Vujović — Prelac, Risto Vuković — Adžić, Đurđa Albijanić — Blajići, Ljubo Vujović — Prerača, Miloš Mačurović — Trebinje-Bileće, Tatomir Uljarević — Vrbica, Janja Uljarević — Vrbica, Vida Popara — Kuknić, Krsto Bjeletić, Vikota Kurdilija, Pava Budalić, Andrija Vujović, Ruža Budalić — svi iz Preračе, Ljubica Kurdulija — Prenče, Jakov Milošević — Brestice, Janja Nevronja — Trebinje-Bileća, Mirko Ivanković — Branido, Rosa Budalić, Trifiko Vujović i Spasoje Vujović — svi iz Prerača, Božo Babić — Adžić, Spasenija Bjeletić, Janja Vujović i Jovan Budalić — Prerača, Andrija Albijanić — Bajici, Sofija Dundić i Obrad Milošević — Bistrić, Krstinja Albijanić — Blajce, Gospava Milošević — Bistrica, Luka Miličević — Sjeversko, Krsto Babić — Adžić.

Bivši srez Foča

Rade Crnjak — Mosorović, Goja Crnjak — Mosorović, Gospava Gajović — Rinceća, Vasilije Vuković — Vučinić, Jelena Škobo — Trljanci, Zorka Sušić i Zorka Ličić — Brežice, Milan Lalović — Jalašac, Vasilije Đurović —Mosorović, Sava Drašković — Brežice, Krsto Golijanin, Joka Golijanin — Rodilj, Janko Škoba — Kolaković, Ruža Sušić — Sakarović, Milica Macalj — Sulovi, Anđa Drakula — Zakmur, Stojan Radanović — Bilotić, Obrad Simović — Jabuka, Radoje Drašković — Osija, Milica Đurović — Barakovac, Anđa Đurović — Bakova, Sekula Milinković — Ustikolina, Milka Ce-

trić — Jabuka, Danica Lalović — Jalašac, Risto Ostojić — Viovići, Pero Malović — Borović, Božo Jovanović — Jušenica, Milan Matulović — Trebinje, Jovanka Sušić — Tatarović, Goja Ostojić i Stana Kenjić — Vijovići, Đurđa Sušić — Raškovi, Spasoje Drašković — Mražice, Anica Đajić — Vrbice, Jelka Kapuran — Miletina, Timotije Pavlović — Pređiđ, Milosava Ćosović — Kolaković, Milka Režić — Visović, Spasoje Kovačević — Zakmur, Grozdo Davidović — Dulović, Ljupko Drakulj — Goromlje, Milovan Miletić — Kota, Risto Filipović — Gradac, Savka Simović — Miletina, Zorka Paunović, Vidoje Drakula — Zahmur, Slavko Trebnja — Prosoje, Gojko Prganja — Vučevo, Blagoje Todorović — Bogović, Lazar Vuković — Vičinić, Stoja Crnjak — Mušurović, Jole Malić — Nurica, Goja Skakavac — Foča, Savka Lalović — Viovići, Filip Božović — Borje, Jovanka Drašković — Vonin, Mladen Sušić — Račkovići, Stoja Vuković — Vičenica, Bogdan Rističević — Bogović, Tarsa Vuković — Foča, Tihomir Salamadžija — Rogača, Vukosava Rističević — Bogović, Trifun Božović — Borje, Marija Rističević — Jabuka, Anđelka Sušić — Raškovići, Jovo Škipina — Gajević, Lazar Drakula — Zakmur, Milica Miletić — Bakovi, Stojan Rističević — Bogović, Joko Salamadžija — Dragosca, Jovana Drašković — Jabuka, Risto Elez — Borjanići, Vasilije Penišić — Slatina, Đuro Govedarica — Kalinovik, Nedjeljko Drašković — Ostoja, Todor Tepavčević — Sijerča, Nikola Miletić — Foča, Đoko Aničić — Foča, Aleksa Janković — Djeđevo, Milan Elez — Borjanići, Ružica Ilić — Zašur, Petar Kenić i Mara Ostojić — Viovići, Jovo Mitrović — Bunovi, Minko Sušić — Bunji, Spasoje Trnojevac — Beline, Vasilije Rističević — Gogovići, Milena Vuković — Bukovica, Soka Vuković — Vičenica, Stevo Vrana — Dražljevo, Milovan Drakula — Zakmir, Stana Sušić — Mrežica, Đorđo Škobo — Jabuka, Risto Ilić — Vrbica, Radovan Šolaja — Vratlo, Ilija Trišin — Vunjaci, Mitar Džajić — Zakmur, Jovo Sušić — Rašković, Smiljana Jakšić — Beć, Nikola Mišić — Željevo, Stjepan Ćosić — Barne Njive, Todor Matović — Popović, Vaso Matović — Bunovi, Jovo Matović — Ridanj, Jovanka Perendija — Vičinići, Vaso Dra-

šković — Oso, Obrad Vuković — Ričinići, Vukosav Budalić — Tirača, Vlado Simić — Jabuka, Danica Crnjak, Soka Crnjak — Mosorović, Milan Elez — Noljici, Kristina Dragović, Vladović Drašković — Jabuka, Mara Crnjak — Mosorović, Spasoje Dubovina — Taulići, Blagoje Sušić — Foča, Mitar Paprica — Ljubovija, Sava Elez — Pijesi, Ljubica Simović — Jabuka, Sveta Tepavčević — Svijeće, Milica Simović, Danica Simović — Miletina, Rade Crnjak — Musatović.

DOBOJ — SREĆNA KOMPOZICIJA: **Novo se uspješno stopilo sa starim**